

TAMPERE
Keskustan osayleiskaava-alueen arkeologinen inventointi
2014

Sami Raninen
Pirkanmaan maakuntamuseo
Kulttuuriympäristöyksikkö

SISÄLLYSLUETTELO

Sisällysluettelo	1
Tiivistelmä	3
Arkisto- ja rekisteritiedot	4
1. Johdanto	5
2. Tutkimusmenetelmät	6
3. Inventointialueen esihistoria	7
3.1. Yleistä	7
3.2. Kivikausi	7
3.3. Varhaismetallikausi	7
3.4. Kalmistollinen rautakausi	8
4. Historiallisen ajan maaseutuasutus inventointialueella	9
4.1. Yleistä	9
4.2. Kylät ja Tammerkosken kartano	9
4.3. Torpat	11
4.4. Asutuksen yleiskuva	12
4.5. Historiallisten asutuskohteiden tarkka paikantaminen	14
4.5.1 Tammerkosken kylä ja kartano	14
4.5.2 Erkkilän kylä	14
4.5.3 Siukolan kylä	16
4.5.4 Kyttälän kylä	16
4.5.5 Laiskoilan kylä ja Nalkan torppa	16
4.5.6 Tammerkosken itäpuoliset torpanpaikat	18
4.6. Markkinapaikka liikenteen solmukohdassa	20
4.7. Historiallisesta tiestöstä ja silloista	20
5. Tampereen kaupungin aika inventointialueella	22
5.1. Varhaisin kaupunkialue (Tammerkosken länsipuoli)	22
5.2. Tammerkosken itäpuolinen alue (Kyttälä ja Tammela)	23
5.3. Näsjärven eteläpuolinen alue ja Lappi-Käpylä	24
5.4. Eteläpuisto, Ratina ja Sorinahde sekä Viinikanlahden vedenpuhdistamo	25
5.5. Historiallinen kaupunkiasutus arkeologisen huomion kohteena	26
6. Teollisuushistoria inventointialueella	29
6.1. Yleistä	29
6.2. Tampereen esi- ja varhaisteolliset tuotantolaitokset (ennen vuotta 1850)	29
6.3. Inventointialueen historiallinen teollisuus v. 1850 jälkeen	33
6.3.1. Yleistä	33
6.3.2. Tammerkoski	33
6.3.3. Muiden alueiden teollisuus	36
6.4. Teollisuuskohteiden paikantaminen ja kohdeluetteloon valitseminen	37
7. Tammerkosken pohjan vedenalaisrakenteet	39
8. Luettelo työssä käytetyistä historiallisista kartoista	40
9. Inventointikohteita historiallisissa valokuviissa	44
10. Yhteenveto ja loppupäätelmät	49
Lähdeluettelo	50
Kohdehakemisto	53
Karttaliite: Kohteiden sijainnit	59
Kohdeluettelo	60
1. Erkkilä	61
2. Frenckellin kalkkiruukki	64

3. Frenckellin paperitehdas	68
- Frenckellin koskisiipi	72
- Frenckellin massahiomo	76
- Frenckellin sisäpiha	82
- Frenckellin teollisuuspiha	85
4. Kapakan torppa	93
5. Kruununpolttimo	96
6. Lapinniemen puuvillatehdas	99
7. Lappi	102
8. Lundahlin tiiliruukki	107
9. Lääkemylly ("medicinal qvarn")	111
10. Naistenlahden höyrysaha	114
11. Nalkalan tiiliruukki	117
12. Nalkan torppa	120
13. Näsijärven panimo	126
14. Onkiniemen panimo	131
15. Pyynikin kirkkopuisto	136
16. Ratinan teollisuusalue	140
17. Santalahden panimo	144
18. Särkänsaaren saha	147
19. Tammerkoski (Koski)	150
20. Tammerkoski 1	158
21. Tammerkoski 2	162
22. Tammerkoski 3	165
23. Tammerkoski 4	169
24. Tammerkoski 5	173
25. Tammerkoski 6	177
26. Tammerkoski 7	180
27. Tammerkoski 8	183
28. Tammerkoski 9	186
29. Tammerkoski 10	189
30. Tampella	193
31. Tampellan masuuni	197
32. Tampereen höyrypolttimo	200
33. Verkatehdas	205
34. Viinikan tiilitehdas	209

Liite: luettelo digitaalisista kuvataallenteista

TIIVISTELMÄ

Tampereen keskustan osayleiskaavainventoinnin painopiste oli teollisuushistoriassa. Useita uusia 1800-luvun tai 1900-luvun muinaisjäännöskohteita ja kulttuuriperintökohteita löydettiin. Tiivis kaupunkirakentaminen on kuitenkin tuhonnut suuren määrän niin teollisuuskohdeita kuin paikannettavista historiallisen ajan maaseutuasutuskohteista, esihistoriallisista kohteista puhumattakaan.

ARKISTO- JA REKISTERITIEDOT

Tutkimuskohde: Tampere, keskustan osayleiskaava-alue
Tutkimuksen laatu: arkeologinen inventointi

Kenttätöyönjohtaja (inventoiija): Sami Raninen
Tutkimuslaitos: Pirkanmaan maakuntamuseo, Kulttuuriympäristöyksikkö
Kenttätöaika: 2.–14. 6. 2014
Tutkimusten tilaaja: Tampereen kaupunki

Peruskarttalehti: 2123 09

Aikaisemmat tutkimukset:

Räty, Jouko 1971: *Tampereen muinaisjäännökset. Tampereen alueen, paitsi Teiskon kaupunginosan, inventointi.* Museovirasto.

Nurminen, Teija & **Rajala**, Ulla 1995: *Tampereen kaupungin inventointi 1994.* Tampereen museot.

Luoto, Kalle 2008: Tampere Kirjastonpuisto. *Arkeologinen inventointi.* Pirkanmaan maakuntamuseo, Kulttuuriympäristöyksikkö.

Kalle, Luoto 2009: Tampere Kirjastonpuisto. *Arkeologinen valvonta.* Pirkanmaan maakuntamuseo, Kulttuuriympäristöyksikkö.

Luoto, Kalle 2010: Tampere Kirjastonpuisto. *Arkeologinen koekaivaus.* Pirkanmaan maakuntamuseo, Kulttuuriympäristöyksikkö.

Raninen, Sami 2010: Tampere Kirjastonpuisto. *Arkeologinen valvonta.* Pirkanmaan maakuntamuseo, Kulttuuriympäristöyksikkö.

Kuitunen, Hannele & Luoto, Kirsi 2011: Tammerkoski. *Tarkastusraportti.* Pirkanmaan maakuntamuseo, Kulttuuriympäristöyksikkö.

Luoto, Kalle 2011: Tampere Kirjastonpuisto. *Arkeologinen koekaivaus.* Pirkanmaan maakuntamuseo, Kulttuuriympäristöyksikkö.

Tupala, Ulla 2011: Tampere Kirjastonpuisto. *Arkeologinen dokumentointi ja valvonta.* Pirkanmaan maakuntamuseo, Kulttuuriympäristöyksikkö.

Alkuperäiskappaleen säilytyspaikka: Pirkanmaan maakuntamuseo, Kulttuuriympäristöyksikkö.

Kartta 1: Tampereen keskustan osayleiskaava-alueen rajaus. Inventointiin sisältyivät osayleiskaava-alueen maa-alueet. Lisäksi inventointiraportissa on otettu huomioon Tammerkosken pohjassa Finlaysonin–Tampellan padon korkeudelta Kehräsaaren padon korkeudelle ulottuvalla alueella v. 2011 dokumentoidut vedenalaisrakenteet.

Lähde: Keskustan strateginen osayleiskaava, www.tampere.fi

<http://www.tampere.fi/kaavatjakiinteistot/kaavoitus/yleiskaavoitus/keskustanstrateginenosayleiskaava.html>, katsottu 28.8.2014.

1. Johdanto

Keväällä ja kesällä 2014 Pirkanmaan maakuntamuseon Kulttuuriympäristöyksikkö toteutti Tampereen keskustan osayleiskaava-alueen arkeologisen inventoinnin, joka liittyi v. 2013 aloitettuun keskustan strategisen osayleiskaavan laatimiseen. Työn suoritti FM Sami Raninen.

Inventointiin sisältyi 22 työpäivän mittainen esityövaihe (maaliskuussa), jonka aikana perehdyttiin runsaaseen lähdekirjallisuuteen (erit. Rasila 1984, 1988) sekä historialliseen kartta- ja valokuva-aineistoon inventointikohteiden luettelon kokoamiseksi. Esityöhön sisältyivät arkistokäynnit Kansallisarkistossa (Helsinki), Hämeenlinnan maakunta-arkistossa ja Tampereen kaupunginarkistossa. Käytetyt historialliset

valokuvat sisältyvät sähköisessä muodossa Tampereen museoiden Siiri-tietokantaan. 10 työpäivän mittainen kenttätöyövaihe ajoittui kesäkuuhun. Yhteensä 24 kohteen luo tehtiin maastokäynti.

Inventointialueen tuhoutuneet lapinrauniokohteet pois lukien muinaisjäännösrekisteriin sisältyivät vanhastaan seuraavat kohteet:

- kaksi kohderajauksetonta kiinteää muinaisjäännöstä: Kirjastonpuisto (mj-tunnus 1000018817) ja Lappi (mj-tunnus 1000006459)
- yksi kohderajattu kiinteä muinaisjäännös: Tampellan masuuni (mj-tunnus 1000002011)
- kohderajaukseton vedenalaiskohde Koskenpohja.

Tampereen museoiden Siiri-tietokannassa oli näiden ohella jo vanhastaan kiinteäksi muinaisjäännökseksi katsottu kohde Pyynikin kirkkopuisto (inventointikohde nro 15) sekä kolme teollisuushistoriallista kohdetta, jotka on tässä inventoinnissa liitetty entisen Kirjastonpuisto-kohteen eli nykyisen Frenckellin paperitehdas-kohteen alakohteiksi (inventointikohde nro 3, alakohteet Koskisiipi, Massahiommo ja Teollisuuspiha). Lisäksi inventointikohde nro 10 liittyy läheisesti Siiri-tietokannassa olevaan irtolöytökohteeseen. Siiri-tietokantaan sisältyi myös Koskenpohja-kohde kymmenenä erillisenä ja itsenäisenä kohteena, jotka yhtä lukuun ottamatta on tätä kirjoitettaessa jo viety muinaisjäännösrekisteriin kohdenimillä Tammerkoski 1–4 ja 6–10.

Inventoinnissa löydettiin 2 uutta teollisuusarkeologista kiinteää muinaisjäännöstä ja 8 uutta s-kaavamerkinnällä suojeltavaa aluetta, jotka ovat teollisuusarkeologisessa mielessä potentiaalisia (näistä yksi liitettiin alakohteeksi Frenckellin paperitehdas-kohteeseen). Maastossa tarkastetuista kohteista 11 voitiin todeta varmuudella tuhoutuneiksi tai säilymiseltään liian epävarmoiksi tai osittaisiksi, jotta suojelutoimenpiteet olisivat kohteen merkitys huomioon ottaen perusteltuja. Tämän lisäksi inventointialueella aikaisemmin tunnetuille, mutta kohderajamattomille kiinteille muinaisjäännöksille ja s-kaavamerkinnällä suojeltaville kohteille määriteltiin kohderajaukset.

Edellä mainitun lisäksi Tammerkoski 1–10 eli Kuitusen & Luodon v. 2011 dokumentoimat vedenalaiskohteet pyrittiin identifioimaan jälkityövaiheen aikana. Näistä Tammerkoski 9 on nyt kiinteä muinaisjäännös ja Tammerkoski 1, 3, 4 ja 8 s-kaavamerkinnällä suojeltavia rakenteita.

Inventointikertomuksessa käydään lisäksi lyhyesti läpi myös historiallisten karttojen perusteella paikannettuja kohteita, jotka voitiin todeta tuhoutuneiksi ilman maastokäyntiä.

Työssä käytetyt historialliset kartat on luetteloitu luvussa 8. Tekstissä karttoihin viitataan niiden valmistumisvuoden perusteella.

2. Tutkimusmenetelmät

Inventoinnin esityössä pyrittiin paikallistamaan potentiaalisia muinaisjäännöskohteita ennen kaikkea vuodesta 1650 alkavien historiallisten karttojen avulla. Karttoja asemoitiin nykyisen peruskartan päälle MapInfo Professional 11.0– ja Adobe Photoshop Elements 11–ohjelmilla.

Maastossa pyrittiin ensisijaisesti havainnoimaan maan pinnalle erottuvia rakenteita, topografiaa ja jälkiä reseristä maankäytöstä. Monet kohteet sijaitsivat asfaltoiduilla alueilla, jolloin suorien muinaisjäännöstä koskevien havaintojen teko oli mahdotonta. Koekuoppia tehtiin yhteen puistoalueella sijaitsevaan

kohteeseen. Paria kohdetta yritettiin kairata, mutta tämä ei tuottanut tulosta hiekkamaan tiiviiden tai kivisyyden johdosta. Kohteita dokumentoitiin sanallisesti, manuaalisin mittauksin ja digitaalikameralla. Joillakin kohteilla käytettiin kannettavaa Magellan-satelliittipaikanninta koordinaattitietojen selvittämiseksi.

3. Inventointialueen esihistoria

3.1. Yleistä

Inventointialueelta ei tunneta säilyneitä esihistoriallisia kiinteitä muinaisjäännöksiä, eikä sellaisia inventoinnissakaan löydetty. Alueelta on kuitenkin tehty esihistoriallisia irtolöytöjä ja tuhoutuneisiin esihistoriallisiin kiinteisiin muinaisjäännöksiin viittaavaa tietoa on olemassa. Muinaisjäänösrekisterissä on kaksi inventointialueella sijaitsevaa tuhoutunutta lapinrauniokohdetta.

3.2. Kivikausi

Inventointialueen korkeimmat kohdat (Lapin kaupunginosan metsäiset kalliomäkien laet) jäävät Ancyylusjärven korkeimman rantaviivan yläpuolelle. Mesoliittisen kivikauden alkupuolella suurin osa inventointialueesta vapautui Ancyylusjärven peitosta. Mastogloia-vaiheen alussa merenpinnan korkeudeksi on arvioitu noin 80 m mpy (Salo 1988: 63). Tämä tarkoittaa, että inventointialue oli lähes kokonaan noussut merestä tuolloin eli vuoden 7000 eKr. tienoilla. Näsijärvi oli kuroutunut järvaltaaksi jo tätä ennen, Ancyylusjärvivaiheessa, ja Pyhäjärvi kuroutui Mastogloia-vaiheen alkupuolella (Salo 1988: 63). Näsijärven pinta on noussut kymmenisen metriä järvaltaan kuroutumisen jälkeen (Salo 1988: 63). Näsijärvestä Pyhäjärveen laskevan Tammerkosken puhkeaminen on ajoitettu noin vuoteen 5500 eKr.

Inventointialueelta on tehty neljä kivikautista irtolöytöä. Nalkalasta (os. Tiilinruukinkatu 6/Näsilinnankatu 43) on löytynyt vesihuoltorakennustyössä kourutaltoa (HM 390). Sen on arveltu joutuneen veteen ja hautautuneen Ancyylusjärven rantakerrostumaan (Salo 1988: 145). Tammerkosken pohjasta on löytynyt poikkikirves (KM 3596). Kyseessä on ehkä koskeen tehty vesiuhuri (Salo 1988: 147). Kosken rannalta on löydetty rakennustyössä vasarakirveskulttuurin nelisivuinen oikokirves (Tampereen tyttölyseon kokoelmat O II M2) ja kampakeraaminen tai nuorempi Äänisen viherliuskeesta tehty poikkikirves (Tampereen tyttölyseon kokoelmat O II M3; Salo 1988: 146). Inventointialueen läheisyydessä on lisää kivikautisia löytökohteita, mm. keskittymä Viinikanojan–lidesjärven–Vuohenojan alanteessa (irtolöytöjä, tuhoutunut asuinpaikka ja nuorakeraaminen asuinpaikka).

Inventointialueella ja sen lähiseudulla kivikautisten löytöjen ajoitukset vaihtelevat varhaismesoliittisista nuorakeraamisiin (Salo 1988: *passim*); lisäksi Tampereen Reuharinniemiellä on myöhäisneoliittinen asuinpaikka (Adel 1999). Nuorakeraaminen kulttuuri näyttää Tampereen alueella olleen kivikautisen asutuksen huippuvaihe (Salo 1988: 70).

3.3. Varhaismetallikausi

Tässä yhteydessä lapinraunioita käsitellään pääasiassa varhaismetallikautisina muinaisjäännöksinä, vaikka inventointialueen läheisyydessä, Tampereen Reuharinniemiellä, lapinraunioon on saatettu tehdä hautauksia vasta 700- tai 800-luvulla jKr. Muinaisjäänösrekisterin mukaan Tampereen kaupungin alueella, mutta inventointialueen ulkopuolella, sijaitsee Näsijärven puolella yhdeksän lapinrauniota seitsemässä eri

kohteessa, minkä lisäksi vielä yhdestä tuhoutuneesta kohteesta on tietoa. Pyhäjärven puolelta on tietoa yhdestä tuhoutuneesta kohteesta.

Inventointialueen pohjoisreunalla, Näsijärven etelärannalla, on sijainnut kolme kiviröykkiötä, jotka on tulkittu lapinraunioiksi. Niistä kaksi sijaitsi vielä 1860-luvulla Tammerkosken niskassa olleessa Myllysaarella (Räty 1971: 18, Salo 1988: 150; mj-rekisteritunnus 837010012, tuhoutunut kohde). Myllysaari on nykyisin täyttötöiden seurauksena manteretta ja Tampere–Pori-rata kulkee sen kautta (ks. kartta 5).

Kolmannen kiviröykkiön sijaintiin liittyy epäselvyyttä. Kohteen rekisterinimi on Lapinniemi (mj-rekisteritunnus 837010013, tuhoutunut kohde). Se sijaitsi rannasta jyrkästi kohoavalla ”vuoritöyrämällä” ja tuhoutui ”Naistenlahden eli Lapinniemen sahaa rakennettaessa” ennen vuotta 1879 (Räty 1971: 18; Salo 1988: 150). Kiviröykkiön on ajateltu sijainneen Lapinniemellä, jonka kärjessä on nykyisin Lapinraunionpuisto. Tietävästi Lapinniemellä ei kuitenkaan ole koskaan ollut sahaa eikä vielä 1870-luvulla mitään muitakaan merkittäviä rakennuksia (niemen rakentaminen alkoi vasta puuvillatehtaasta 1890-luvun lopulla). Kyseinen kiviröykkiö olisi tästä päätellen sijainnut lähellä vuonna 1874 perustettua Naistenlahden höyrysahaa eli siis Naistenlahden silloisella, kallioisella kaakkoisrannalla. Alueen ympäristö ja topografia ovat sittemmin muuttuneet perusteellisesti rakennus-, täyttö- ja louhintatöiden takia. Höyrysaha ja oletettavasti myös em. kiviröykkiö sijaitsivat nykyisen Naistenlahden voimalaitosalueen eteläreunan ja heti sen eteläpuolella kulkevan Kekkosen tien penkereen kohdalla.

Tampereelta ei tunneta varhaismetallikautisia asuinpaikkoja, ja ainoa rekisteröity rautakautinen asuinpaikka sijaitsee kilometrien päässä sekä inventointialueesta että lapinraunioympäristöistä. Unto Salo on kuitenkin spekuloinut, että Tammerkoskella olisi sijainnut lapinraunioita rakentaneen nuoremman varhaismetallikauden väestön ”talvikylä” (siitä), jollaisen olemassaoloon eteläisessä Näsijärvessä sijaitsevan saaren saamelaisperäinen substraattinimi *Siilinkari* viittaa (Salo 2000: 30; Heikkilä 2012: 121). Myös Tammerkosken nimi on uuden tutkimuksen mukaan saamelaista substraattinimistöä (Heikkilä 2012).

Varhaismetallikauden yhteydessä on vielä mainittava, että inventointialueesta kaakkoon sijaitsevasta lidesjärvestä on tehty siitepölyanalyysi, jonka mukaan järven lähialueella jatkuva maanviljely alkoi aikavälillä 420–120 eKr. (Taavitsainen 1990: 76).

3.4. Kalmistollinen rautakausi

Kalmistollinen rautakausi alkaa Tampereen alueella viimeistään merovingiajalla (Salo 1988). Tunnetut kalmistokohteet ovat kuitenkin keskittyneet muutaman kilometrin päähän inventointialueen itärajasta. Tarkemmin sanottuna ne sijaitsevat Itä-Tampereella Messukylän–Takahuhdin vyöhykkeellä (neljä polttokalmistoa, Vilusenharjun tuhoutunut ruumiskalmisto, asuinpaikka). Vuodelta 1466 olevan tiedon mukaan Messukylällä ja Takahuhdilla oli osuudet Tammerkosken kalastuksesta, mikä Seppo Suvannon mukaan palautui todennäköisesti jo rautakautiseen nautintaan (Suvanto 1988: 187, 188, 281).

Inventointialueelta tunnetaan yksi rautakautinen (viikinkiaikainen) irtolöytö: Näsilinnankadulta rakennustöissä löytynyt M-typin keihäänkärki (HM 1396: 1). Esine on peräisin polttokalmistosta, mutta on epävarmaa, sijaitsiko kalmisto löytöpaikalla vai oliko esine kulkeutunut löytöpaikalle täyttömaan mukana (Salo 1988: 152; Salminen 2011: 18). Historiantutkija Tapio Salmisen mielestä Olof Mörtin maakirjakartassa (1696) kuvatut tiet ja muut kappaleet viittaavat joka tapauksessa siihen, että nykyisen Näsilinnankadun ja

Kauppakadun risteyksen tienoilla on sijainnut ”jonkinlainen piste, jossa toimintaa on ollut jo varhain”, ehkä varhain autioitunut asuinpaikka tai kalmisto. Tampereella Takahuhdin Kukkojenkivenmäki tarjoaa esimerkin rautakautisesta polttokalmistosta, joka sijaitsee ison historiallisen tien varrella em. hypoteettisen kohteen tavoin (T. Salminen, sähköposti allekirjoittaneelle 18. 6. 2014).

Mainittava on myös ajoittamaton ja tyypittelemätön kirves HM 726: 1, joka on löydetty kaapelikaivannosta ”Lönnqvistin sahan” (Naistenlahden höyrysaha) luota (Räty 1971: 64). Lapinniemen lapinraunio lienee sijainnut löytöpaikan lähellä. Mikäli tähän kirveeseen on liittynyt kiinteä muinaisjäännös, se epäilemättä on tuhoutunut viimeistään Naistenlahden voimalaitoksen rakentamisen myötä. Tampereen museoiden Siiri-tietokannassa kirveen viitteellinen löytöalue on kohde nimeltä Entinen Lönnqvistin saha. Tämä Siiri-kohde on laajempi ja sijaitsee hieman pohjoisempana kuin tämän inventoinnin kohde nro 10:n (Naistenlahden höyrysaha) paikannettu alue, joka perustuu kartta-asemoinnin mukaiseen saharakennukseen sijaintiin.

Inventointialueen läheisyydestä tunnetaan muitakin rautakautisia irtolöytöjä, kuten soikea tuluskivi Hatanpäältä, merovingiaikainen kirves Pispalasta ja viikinkiaikainen kirves Kalevankankaalta. Pispalan–Pyynikin–Kalevankankaan harjujakso, jonka Tammerkoski katkaisee, lienee ollut tärkeä kulkureitti jo esihistoriassa.

4. Historiallisen ajan maaseutuasutus inv.alueella

4.1. Yleistä

Inventointia suoritettaessa inventointialueen ainoa Tampereen kaupungin perustamista edeltävään historialliseen maaseutuasutukseen liittyvä muinaisjäännösrekisterikohde oli Kirjastonpuisto. Kirjastonpuisto on merkitty muinaisjäännösrekisteriin historiallisena asuinpaikkana. Alueella tehdyissä arkeologisissa kenttätöissä on kuitenkin tehty vain historialliseen kaupunkiasutukseen ja teollisuushistoriaan liittyviä havaintoja. Tässä inventoinnissa Kirjastonpuisto on rajattu teollisuushistorialliseksi muinaisjäännösalueeksi ja uudelleennimetty Frenckellin paperitehtaaksi (kohde nro 3). Keskustorilla sijaitseva alue ja Siiri-tietokantakohde Tammerkoski (Koski) on inventoinnissa rajattu s-kaavamerkinnällä suojeltavaksi arkeologiseksi intressialueeksi Tammerkosken kylään, kartanoon ja markkinapaikkaan liittyvän arkeologisen potentiaalin johdosta (kohde nro 19). Muilta osin inventointialueen historialliset kylätontit ja torpanpaikat todettiin inventoinnissa tuhoutuneiksi.

4.2. Kylät ja Tammerkosken kartano

Inventointialueella on ollut viisi historiallista kylätonttia, joiden sijainneista kertoo hyvin epätarkka kartta vuodelta 1650. 1700-luvulta on useita tarkasti piirrettyjä inventointialuetta kuvaavia karttoja, mutta silloin kaksi kylistä oli jo kadonnut. V. 1540 maakirjassa Tammerkosken ympäristön talot on luetteloitu järjestyksessä, joka osoittaa Kyttälän, Erkkilän ja Siukolan kylien sijainneen jo silloin kosken itäpuolella (Salminen 2011: 23).

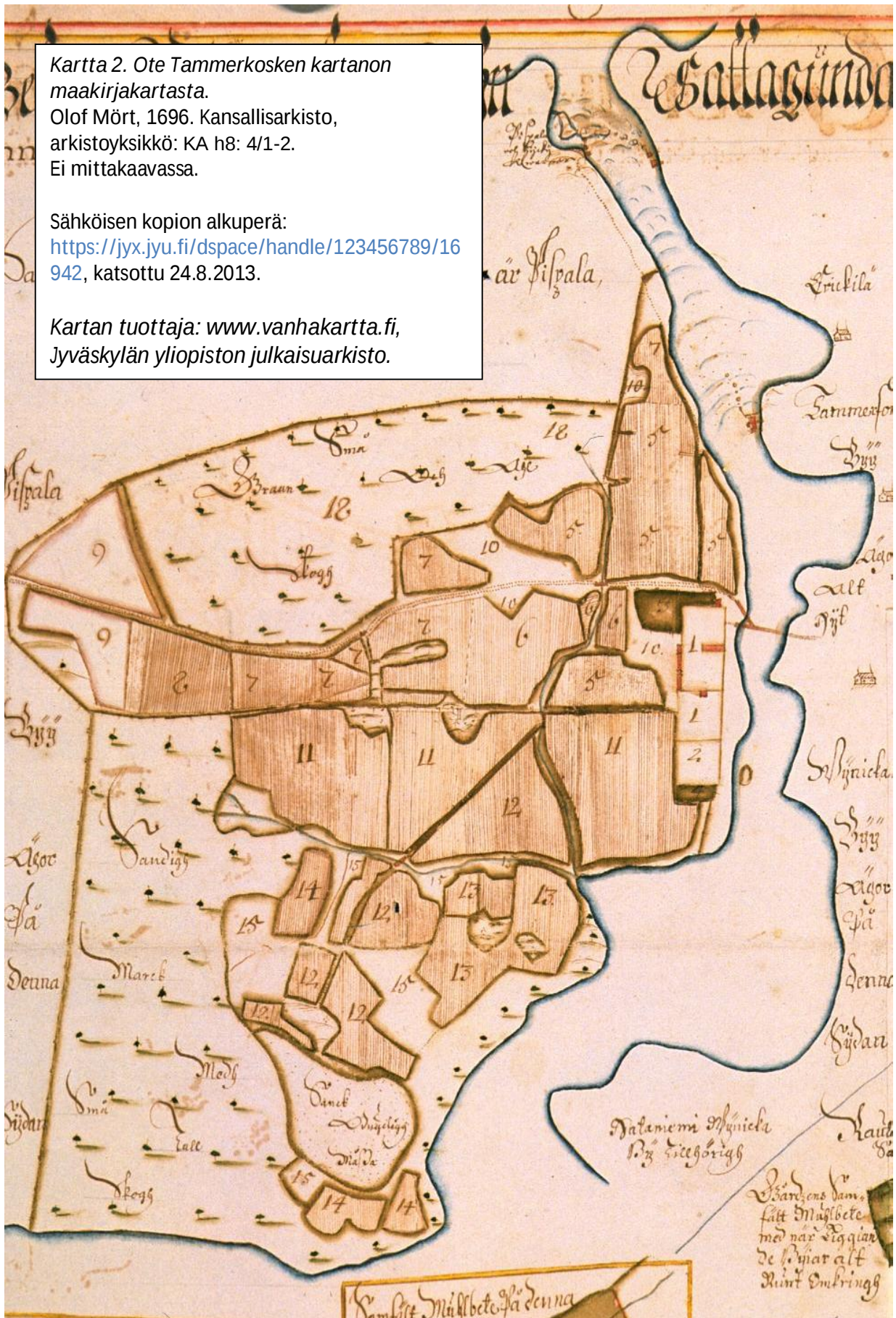
Kartta 2. Ote Tammerkosken kartanon
maakirjakartasta.

Olof Mört, 1696. Kansallisarkisto,
arkistoyksikkö: KA h8: 4/1-2.
Ei mittakaavassa.

Sähköisen kopion alkuperä:

<https://jyx.jyu.fi/dspace/handle/123456789/16942>, katsottu 24.8.2013.

Kartan tuottaja: www.vanhakartta.fi,
Jyväskylän yliopiston julkaisuarkisto.

Kaikki viisi kylää olivat olemassa jo keskiajalla. Koukkulukujen perusteella kylien iät voidaan Tapio Salmisen (2011) mukaan arvioida seuraavasti (taloluvuista ks. myös Suvanto 1988: 202–3):

Kylän nimi	perustamisajankohta	taloluku v. 1540
Tammerkoski	rautakausi–1300-luvun alku	5
Erkkilä	1400-luvun alkupuoli	1 (2 vuodesta 1588)
Siukola	1400-luvun alkupuoli	1 (2 1550-luvun alusta)
Laiskoila (myöh. Nalka)	luult. 1400-luvun alkupuoli	3 (myöh. 2)
Kyttälä	1400-luvun keskivaihe tai jälkipuoli	1 (2 vuodesta 1557)

Tammerkosken länsipuoliset kylät Tammerkoski ja Laiskoila/Nalka katosivat 1600-luvun puoliväliin mennessä, kun ne paloittain liitettiin v. 1637 perustettuun Tammerkosken kartanoon (Rasila 1988: 331). Nalka jatkoi olemassaoloaan kartanon torppana. Olof Mörtin vuonna 1696 piirtämässä maakirjakartassa kuvattu Tammerkosken kartanon pihapiiri sijaitsi otaksuttavasti Tammerkosken kylän paikalla tai sen läheisyydessä. Muut kylät, jotka kaikki sijaitsivat Tammerkosken itäpuolella, jatkoivat olemassaoloaan, kunnes ne Ala-Erkkilän taloa lukuun ottamatta liitettiin 1700-luvun lopulla Hatanpään kartanoon.

Mainittakoon, että inventointialue sisältyi keskiajalta lähtien kokonaisuudessaan Tammerkosken jakokuntaan (Suvanto 1988: 186). Jakokuntaan kuuluivat inventointialueen kylien ohella Viinikan, Hatanpään, Härmälän ja Pyynikin kylät. Tapio Salmisen mukaan Tammerkosken jakokunta erotettiin Messukylän jakokunnasta 1200-luvulla tai 1300-luvun alussa (Salminen 2011: 29, 32).

4.3. Torpat

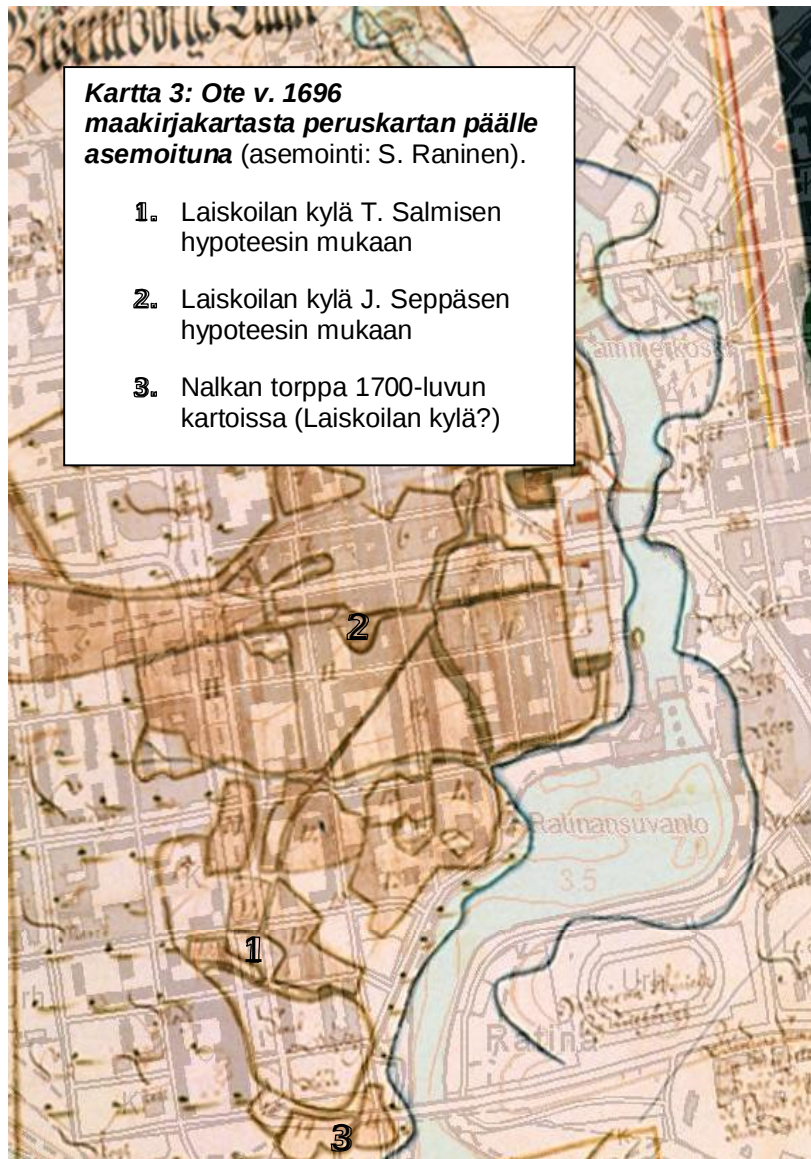
Seudun vanhin torppa oli kirkkoherran 1600-luvulla perustama Häppäläinen, joka ilmeisesti sijaitsi inventointialueella Pohjois-Kyttälässä, Siukolan kylän lähellä. Vuonna 1685 Häppäläinen siirtyi Tammerkosken kartanon omistukseen (Arajärvi 1954: 229). Ennen isoavihaa Tammerkosken kartanolla mainitaan olleen inventointialueella Myllärin, Kapakan, Sepän ja Niskan torpat (Voionmaa 1929: 123, 124). Sepän torppa mainitaan Suomen asutuksen yleisluettelossa v. 1696. V. 1735 yhteydessä Tammerkosken kartanolla mainitaan samat torpat ja niiden lisäksi Nalkala (Voionmaa 1929: 118; Rasila 1988: 337–8, 344). Myös Hatanpään kartano perusti 1760-luvulta lähtien suuren määrän torppia, joista osa sijaitsi kosken itäpuolisella inventointialueella (Rasila 1988: 344). Vuoden 1770 tilannetta esittävässä rekonstruktio kartassa inventointialueelle on kuvattu seuraavat torpat (joiden paikannukset ilmeisesti perustuvat v. 1822 kartassa [1822a] oleviin merkintöihin; Rasila 1988: 392):

- a) Nalkalan torppa Pyhäjärven rannan lähellä, kosken länsipuolella.
- b) Kapakan, Sepän, Kujanpään, Salhoojan ja Raitinojan torpat kosken itäpuolella Messukylään vievän tien varrella.
- c) Joensuun ja Jokelan torpat Viinikanojan pohjoispuolella, Ratinan–Sorinahteen–Kalevankankaan harjualueesta etelään (Rasila 1988: 392).

Toisessa yhteydessä mainitaan vielä Siltalan torppa Ronganojan suulla eli nykyisen Tammerinpuiston tienoilla (Voionmaa 1929: 124).

4.4. Asutuksen yleiskuva

Viljo Rasila on julkaissut rekonstruktio kartan, joka esittää Tammerkosken seutua noin vuonna 1770, juuri ennen kaupungin perustamista (Rasila 1988: 392). Kartan mukaan laajojen peltovainioiden, niittyjen ja asuinpaikkojen muodostama viljelymaisema sijaitsi suunnilleen inventointialueen keskellä. Se ulottui länsi–itä-suunnassa nykyisen Pyynikin kirkkopuiston alueelta Tammelan kaupunginosan alueelle ja pohjois–etelä-suunnassa nykyisen Tampellan alueelta Ratinansuvannon ja Pyhäjärven väliselle salmelle.

Lupa PISA/ 020/2006

Inventointialueen kaakkoisosassa sijaitsi Rasilan kartan mukaan laaja Ratinanniemeltä Sorinahteelle ja edelleen Kalevankankaalle ulottuva asumaton ja pelloton vyöhyke (harju), jonka eteläpuolella sijaitsi kaksi torppaa Viinikanojan pohjoisrannan lähellä. Vyöhyke on asumaton vielä vuoden 1822 kartassa Tammerkosken itäpuolisesta alueesta (1822a).

Toinen asumaton ja pelloton vyöhyke sijaitsi inventointialueen pohjois- ja luoteisosassa ulottuen Särkänniemeltä ja Finlaysonin kaupunginosan alueelta Armonkalliolle, Naistenlahdelle ja Lapin

Kartta 4: Isaac Lithovin isojakokartta (1758) peruskartan päälle asemoituna. Aseointi: Kalle Luoto 2009. Ei mittakaavassa.

¹ Lapinraunioksi tulkittuja kiviröykkiöitä on kuitenkin sijainnut tämän vyöhykkeen rannoilla ja saarissa. Mainittakoon myös, että Lapinniemeen liittyy 1800-luvun keskivaiheilla tallennettua kansanperinnettä vanhasta lappalaisasutuksesta (Voionmaa 1929: 25; Salo 2000: 50). Seppo Suvannon mukaan "lappalaisia" ei asiakirjainainintojen puuttuessa ole voinut asua Tampereen alueella enää 1500-luvulla (Suvanto 1988: 267). Näsjärven alueen keskiaikaisten pyyntielinkeinojen jälkien ja "lappalaisasuinpaikkojen" problematiikasta ks. Jussila & Sepänmaa 2003: 44–7.

1700-luvulta olevasta tiedosta päätellen alue kuitenkin oli ainakin kosken itäpuolella intensiivisesti kaskettu ja metsä sen mukaisesti nuorta (Voionmaa 1929: 51). Tammerkosken länsipuolella oli Näsijärven Mustalahdella jo varhain laitur, jonka uudistamisesta on tieto vuodelta 1815.

Molempien edellä mainittujen vyöhykkeiden asuttaminen ja rakentaminen tapahtui varsinaisesti vasta 1800-luvun jälkipuolella teollistumisen, kaupungin laajenemisen ja rautateiden rakentamisen myötä.

4.5. Historiallisten asutuskohdeiden tarkka paikantaminen

4.5.1. Tammerkosken kylä ja kartano

Tammerkosken kartano kuvattu Olof Mörtin maakirjakartassa v. 1696 (kartta 2), jossa esiintyviin numerotunnuksiin tässä kappaleessa suluissa mainitut numerot viittaavat (selitykset lähteestä Rasila 1988: 335). Kartano sijaitsi rantarinteessä kosken länsipuolella nykyisen Hämeenkadun molemmin puolin. Kartanon laaja miespiha (1) sijaitsi Kirjastonpuiston kaakkoisosassa (Frenckellin pannuhuoneen eli lehtienlukusalin eteläpuolella) sekä Teatteritalon (1911–12) ja Tempon talon (1939) kohdalla. Karjapiha (2) jatkui etelään Takon kartonkitehtaan alueelle. Nykyinen topografia ja Rasilan (1988: 392) rekonstruktio kartassa kuvatut korkeuskäyrät viittaavat siihen, että karjapiha sijaitsi miespihaa alempana Ratinansuvantoa kohti laskeutuvassa rinteessä. Kartassa kuvattu kartanonpaikka voidaan arkeologisessa mielessä katsoa täysin tuhoutuneeksi.

Kartanoa edeltäneen Tammerkosken kylän sijaintia ei tunneta, mutta luonteva hypoteesi on, että sekin sijaitsi kartanon paikalla tai sen läheisyydessä. Kartanonpaikkaa ympäröivät v. 1696 maakirjakartassa humalatarha (3), kaalimaa (4), savipellot (5, 6, 11) ja heinämaa (10). Tammerkosken kylään kuulunut Vainisen nimismiehentalo sijaitsi Seppo Suvannon mukaan todennäköisesti lähellä silloista Tammerkosken siltaa (Suvanto 1988: 202). V. 1696 kartassa sillan pää kosken länsirannalla sijaitsee nykyisen Teatteritalon koilliskulmalla. Tapio Salminen on julkaissut kartan, jossa Tammerkosken kylä on suuntaa-antavasti sijoitettu suunnilleen myöhemmälle kartanonpaikalle. Kartassa on maakirjan perusteella rekonstruoitu vuoden 1540 tonttijärjestys, jossa kahtia jaettu Vainisen talo sijaitsee kylätontin pohjoispäässä em. sillan lähellä (Salminen 2011: 24). Tämän mukaan Vainisen talot olisivat sijainneet suunnilleen Teatteritalon kohdalla.

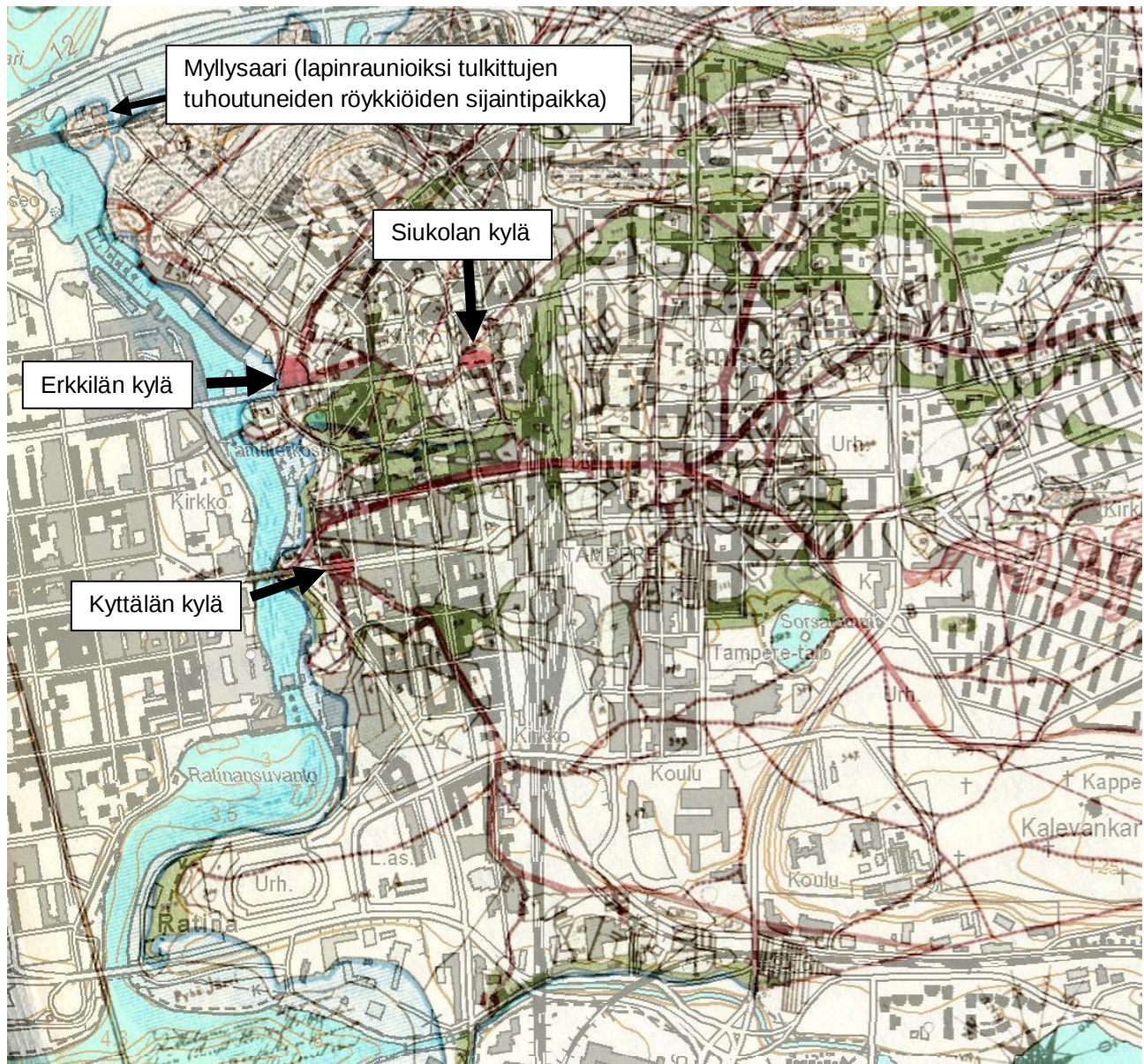
Kirjastonpuiston arkeologisissa kenttätöissä 2008–11 ei ole havaittu jälkiä Tammerkosken kylästä tai kartanosta. V. 1696 kartassa Kirjastonpuiston alue on kartanon savipeltoa (5; ks. kartta 3). Nykyisen Keskustorin alue on samassa kartassa humalatarhaa (3) ja heinämaata (tunnusnumero 10). Isojakokartassa (1758) kartanonpaikkaa kuvaava vihreä alue jatkuu Keskustorille (ks. kartta 4). Keskustorin alueella ei ole tehty arkeologista tutkimusta lukuun ottamatta torin koillisreunalla sijainneen vaakahuoneen aluetta (Luoto 2009). Keskustoriin ja Vanhan kirkon (1828) ympärillä sijaitsevaan Kirjastonpuiston lounaisosaan kohdistuu arkeologista intressiä Tammerkosken kylän ja kartanon sekä Tammerkosken markkinapaikan (ks. luku 4.6.) johdosta.

4.5.2. Erkkilän kylä

Kartat vuosilta 1758, 1779, 1781 ja 1822 (1822a) sijoittavat Erkkilän kylän Myllyniemen pohjoispuolella sijainneen, sittemmin täytetyn lahden itärannalle. Toinen Erkkilän taloista oli olemassa vielä 1800-luvun

jälkipuolella. Kartta-asemointien perusteella kylätontti sijaitsi nykyisellä Tampereen keskuspaloaseman (1908) etupihalla ja etupihan länsipuolella olevalla jalkakäytävällä ulottuen suunnilleen Lapintien ajorataan asti. Pieni asfaltin peittämä kylätontti, josta ei ollut mahdollista tehdä suoria havaintoja, katsottiin inventoinnin yhteydessä tuhoutuneeksi (inventointikohde nro 1).

V. 1696 maakirjakartassa ilmeisesti Erkkilän kylää esittävä merkki on kuvattu saman lahden koillisrannalle. Jos kartta on täsmällinen, kylä olisi tässä vaiheessa sijainnut keskuspaloasemasta luoteeseen, nykyisen Työnpuiston pohjoisosan tienoilla. Kartassa on kuitenkin mittasuhdevirheitä ja kosken itäpuoli on siinä kuvattu muutenkin hyvin ylimalkaisesti.

Kartta 5. Ote vuoden 1822 kartasta (piirt. J. G. Wallenius) peruskartan päälle asemoituna. Ei mittakaavassa. Originaali: Karta öfver Tammerfors Samfällighets Bröstmark inom Messuby Socken och Tavastehus Län. Kansallisarkisto, Maanmittaushallituksen uudistusarkisto, arkistoyksikkö: H8:4/20-38 Tampere. Lisäykset ja asemointi: Sami Raninen. Ei mittakaavassa. Lupa PISA/ 020/2006

4.5.3. Siukolan kylä

Kartat vuosilta 1758, 1779, 1781 ja 1822 (1822a) sijoittavat Siukolan kylän nykyisen Satakunnankadun itäpäässä sijaitsevalle alueelle. V. 1758 isojakokartassa kylätonttia tarkoittava merkki on piirretty katusoitteessa Rautatienkatu 15 olevan kerrostalon ja sen eteläpuolisen asfaltoidun pihan kohdalle sekä kerrostalon itäpuolelle Postikadun kohdalle (ks. kartta 4). Muissa kartoissa kylätonttia tarkoittavat merkinnät tai rajaukset sijaitsevat osittain katusoitteissa Rautatienkatu 11–13 ja Rautatienkatu 15 sijaitsevien kerrostalojen välisessä asfaltoidussa tilassa, jonka keskellä sijaitsee pieni pysäköintialue, ja osittain Rautatienkatu 15:n alla.

Molemmat em. asfaltoidut alueet voidaan arkeologisessa mielessä katsoa täysin tuhoutuneeksi, koska niiden kohdalla on selvästi kaivettu pois paksu maakerros. Kerrostalojen välisen alueen itä- ja koillispuolella nousee jyrkkä rinne (osittain pystysuora ja tukimuurilla tuettu), jonka korkeus asfaltoituun alueeseen verrattuna on kolmisen metriä.

Rinteen päällä on asfaltoimaton pysäköintialue, jonka topografia vastanee karkeasti alkuperäistä. Tämän pysäköintialueen kohdalla arkeologisten jäännösten säilyminen tuntuu teoriassa mahdolliselta, mikäli kylätontti on sinne saakka ulottunut. Kyseessä ei kuitenkaan ole kiinteänä muinaisjäännöksenä kohdeltava alue. Siukola rajattiin jo esityövaiheessa maastokäyntikohteiden ulkopuolelle eikä siksi sisälly kohdeluetteloon.

4.5.4. Kyttälän kylä

Kartat vuosilta 1758, 1779, 1781 ja 1822 (1822a) sijoittavat Kyttälän kylätontin nykyiselle Hämeenkadulle ja sen eteläpuolelle katusoitteen Hämeenkatu 13 kohdalla. Kerrostalo- ja vesihuoltorakentamisen johdosta Kyttälän kylänpaikka voidaan katsoa täysin tuhoutuneeksi. Kyttälä rajattiin jo esityövaiheessa maastokäyntikohteiden ulkopuolelle eikä siksi sisälly kohdeluetteloon.

4.5.5. Laiskoilan kylä ja Nalkan torppa

Laiskoilan kylätontin sijaintia ei tunneta. Oloff Mörtin v. 1696 piirtämän maakirjakartan perusteella on esitetty kaksi hypoteettista paikannusta (ks. kartta 3):

- 1) Historiantutkija Tapio Salminen on paikantanut kylätontin nykyisen Nalkan kaupunginosan alueelle (Salminen 2011: 24). Tarkemmin sanottuna kyseessä olisi ollut Mörtin kartassa kuvatus lounas–koillinen-suuntaisen peltotien lounaispäässä sijainnut alue, johon ei ole kuvattu rakennuksia. Se sijaitsee suunnilleen kohdalla, jossa nykyinen Pyhäjärvenkatu kulkee Hämeenpuiston läpi. Alueen ympärillä on kolme numerolla 12 ("liejusavimaata") merkittyä peltoa. Paikannuksen keskeinen perustelu kohteen sijainti tien päässä (T. Salminen, sähköposti allekirjoittaneelle 18. 6. 2014). Paikannus sopii siihen, että Viljo Rasilan rekonstruktio kartassa, joka esittää Tammerkosken seutua v. 1770, Salmisen oletaman kylänpaikan ympärillä sekä pohjois- ja koillispuolella sijaitsevan pelto- ja niittyalueen nimeksi on merkitty "Nalkalanvainio" (Rasila 1988: 392). Nalkalanvainion eteläpuolelle on Mörtin ja Rasilan kartoissa merkitty kosteikko, jonka eteläpuolella sijaitsee pienempi pelto- ja niittyalue, joka on Nalkan torpan maata.

- 2) Tampereen historiallisiin karttoihin perehtynyt kaavoitusarkkitehti Jouko Seppänen on kiinnittänyt huomiota Tammerkosken kartanolta lähtevään tiehen, joka Mörtin kartassa kulkee länsi–itä-suunnassa maantien eteläpuolella, suunnilleen nykyisten Hämeenkadun ja Hallituskadun välissä. Tien varteen on kuvattu merkki, joka muistuttaa lähinnä roomalaista II-numeroa. (Lähteessä Rasila 1988: 335 on julkaistu Mörtin kartan toinen versio, jossa merkin kohdalla on suorakaide, joka tuo mieleen rakennusta tai rakennusryhmää tarkoittavan symbolin.) Merkin kohdalla tien eteläpuoleisen pellon pohjoisraja tekee kulmikkaan, etelään päin pullistuvan mutkan. Kohta sijaitsee nykyisin kiinteistöissä, joiden katuosoite on Hallituskatu 14–18. Seppänen otaksuu tämän olevan Laiskoilan kylän paikka (J. Seppänen, suullinen kommentti allekirjoittaneelle ja Vadim Adelille 18. 6. 2014). Toinen samanlainen mutka on tien varressa hieman lännempänä. Kyseiset kohdat on kartassa merkitty kuvioilla, jotka vaikuttavat viittaavan peltosaarekkeisiin tai joutomaahan. Kohdat sijaitsevat lähellä aluetta, johon T. Salminen yhdistää jonkin varhain autioituneen asuinpaikan (ks. edellä).

Kolmannen vaihtoehdon tarjoaa Nalkan torpan sijainti, joka voidaan paikantaa 1700-luvun karttalähteiden avulla nykyisen Eteläpuiston itäosaan. Muutamissa 1700-luvun kartoissa on merkitty pieni lampi lähelle kohtaa, jossa Pyhäjärven Viinikanlahden länsi–itä-suuntainen pohjoisranta kääntyy kohti Ratinansuvantoon vievää salmea. Lammen luoteis- tai pohjoispuolelle on näissä kartoissa merkitty torpan paikka sanalla ”torp”. Lampi sijaitsi kartta-asemointien perusteella alueella, jolla nykyisin on Näsilinnankadun ja Tampereen valtatie eritasoliittymän kehämäinen liittymäramppi ja sen ympäröimä kiinteistö (kiinteistötunnus 837-103-444-1). Kiinteistössä sijaitsee Gasum OY:n maakaasusiirtoverkoston paineentasausasema. Lampi näyttäisi tarkalleen ottaen olleen paineentasausaseman alueella ja liittymärampin eteläkaaren kohdalla.

Tarkemmin torpan sijainti on kuvattu seuraavissa kartoissa, joissa on *torp*-sanana ohella torpanpaikkaa osoittava merkki (ks. kartta 3):

- V. 1758 isojakokartta: torpanpaikkaa osoittava merkki liittymärampin länsikaaren kohdalla (ks. kartta 4).
- Ruotsin valtionarkistossa säilytettävä vuoden 1775 asemakaavaluonnos (julkaistu lähteessä Rasila 1988: 396): torpanpaikkaa ilmeisesti osoittava pistemerkki on kuvattu liittymärampin kohdalle välittömästi rampin ja Tampereen valtatie liittymän eteläpuolelle. Lähteessä Voionmaa 1929 (s. 181) on julkaistu asemakaavaluonnoksen versio, joka perustuu vuonna 1808 tehtyyn jäljennökseen vuoden 1775 kartasta. Tässä kartassa torpanpaikkaa osoittava merkki (rakennuksenkuva) on sijoitettu Tampereen valtatie kohdalle välittömästi rampin ja valtatie liittymän länsipuolelle.
- V. 1779 asemakaavakartta (kopio julkaistu lähteessä Voionmaa 1929: 183): torpanpaikan merkki on Tampereen valtatie ja rampin liittymän kohdalla.

Mörtin kartassa (1696) nykyisen Eteläpuiston itäosaa vastaavalla alueella näkyy hiekkamaapelttoa ja kovapohjaista niittyä, mutta mitään kylätonttiin tai torppaan viittaavaa merkintää ei ole. Karttaan ei ole kuvattu torpalle vievää tietä, mutta sellainen on voinut kulkea kahden kartalla näkyvän pellon välistä. Kyseessä ovat samat pellot, joiden välistä menevä tie ja sen itäpuolinen torpanpaikka näkyvät em. vuosien 1775 ja 1779 kartoissa. Koska kyse on hiekkapelloista, ne on luultavasti raivattu myöhemmin kuin

pohjoisemmat savipellot. Varhaiselle asuinpaikalle harjulla sijaitseva hiekkamaa lienee ollut sijaintina otollisempi kuin savikot.

Yhteenvedona voidaan todeta, että Nalkan torppa on sijainnut lähellä Tampereen valtatie ja Näsilinnankadun liittymärampin liittymää. Torpanpaikka lienee pääpiirteissään tuhoutunut viimeistään 1950-luvun lopulla eritasoliittymän rakentamiseen liittyneiden massiivisten maansiirtotöiden myötä.

D. V. Ekmanin kartassa (1650), joka on vanhin Tammerkosken seutua esittävä kartta, Laiskoilan kylä on merkitty Pyhäjärven rannan lähelle kohtaan, jonka kaakkoispuolella ranta kääntyy kohti Ratinansuvantoon johtavaa salmea. Tämä vastaisi moitteettomasti Nalkan torpan em. sijaintia, jonkin verran heikommin Salmisen em. paikannusta ja kaikista heikoimmin Seppäsen em. paikannusta. Ekmanin kartta on kuitenkin erittäin epätarkka: esimerkiksi Tammerkosken rantaviivoja on siinä yksinkertaistettu rajusti. Näin ollen kartalle ei ehkä voi antaa ratkaisevaa merkitystä Laiskoilan paikantamisessa.

Puheena oleva puiston osa on tasannetta, joka sijaitsee itä-länsi-suunnassa kulkevan, nelisen metriä korkean, voimakkaasti muotoillun ja jyrkennetyn rinteen laella ja pohjoispuolella. Kantakartan mukaan tasanteen itäosassa eli koekuopitusalueella maanpinnan korkeus on 85,7–85,9 m. Rasilan rekonstruktio kartassa (1988: 392) sama alue sijaitsee suunnilleen 84 ja 86 metrin korkeuskäyrien puolivälissä. Tasanteen alueella maanpintaa on epäilemättä tasoitettu. Tasanteen itäosaan on ehkä tuotu täyttömaata (savea). Kohteesta tehty havainnot kuvataan tarkemmin kohdeluettelossa; tässä yhteydessä mainittakoon vain, että kohde katsottiin koekuoppien ja muiden havaintojen perusteella tuhoutuneeksi (inventointikohde nro 12).

4.5.6. Tammerkosken itäpuoliset torpanpaikat

V. 1758, 1781 ja 1822 (1822a) kartoissa nykyisen Koskikadun Cumulus-hotellin pohjoisosan kohdalle (katuosoite Kyttälänkatu 2) on merkitty torppa, jonka nimeä ei mainita (ks. kartat 4 ja 5). Rasilan rekonstruktio kartassa (1988: 392) tämä kohde nimetään Kapakan torpaksi. Nimestä päätellen torppa toimi myös jonkinlaisena krouvina. Kapakan torppa oli Nalkalan torpan ohella ainoa inventoinnin maastotyöhön sisältynyt torpanpaikka. Arkeologisessa mielessä Kapakan torpan paikka todettiin kuitenkin täysin tuhoutuneeksi (inventointikohde nro 4).

V. 1758 isojakokarttaan on merkitty torppa, joka sijaitsi ratapihan kohdalla suunnilleen Kyttälänkadun–Tammelankadun korkeudella (ks. kartta 4). Rasilan rekonstruktio kartan mukaan kyseessä on Sepän torppa. Kohde voitaneen katsoa tuhoutuneeksi.

V. 1758 kartassa on merkitty kaksi torpanpaikkaa sekä v. 1781 ja 1822 (1822a) kartoissa yksi torpanpaikka Tammelaan Ratapihankadun ja Murtokadun risteyksen ympärille (ks. kartat 4 ja 5). Alueella sijaitsee kerrostaloja ja Ratapihankadun pohjoispuolella myös vanhoja tiili- ja puurakennuksia. Kohteet/kohde voidaan arkeologisessa mielessä katsoa ainakin pääosin tuhoutuneeksi, eikä kyseessä ole Museoviraston ohjeiden mukainen autioitunut tai hyvin säilynyt ja edustava torpan paikka. Kohteen sijainti ei vastaa mitään Rasilan rekonstruktio kartassa kuvattua torpanpaikkaa, joskin tuonnempana mainittu Kujanpään torppa sijaitsee melko lähellä.

V. 1758 isojakokarttaan (ks. kartta 4) on merkitty seuraavat Viinikanojan pohjoisrannan lähellä sijaitsevat torpanpaikat, joiden sijainnit eivät täsmällisesti vastaa Rasilan rekonstruktio kartassa identifioituja torppia:

- Torpanpaikka Naulakadun eteläpäässä välittömästi Naulakadun ja Tampereen valtatie liittymän pohjoispuolella. Kohde on kuvattu kartta-asemoinnin perusteella suoraan Naulakadun kohdalle. Kohteen molemmilla puolilla (idässä ja lännessä) on Tampereen valtatie jalkakäytävää. Kohteen ja Tampereen valtatie eteläpuolella on Viinikanojan puistomainen pohjoisranta. Koska kohteen välittömässä läheisyydessä ei ole rakennuksia, tuntuu mahdolliselta, että jonkinlaisia torpan jäännöksiä olisi säilynyt. Kyseessä ei kuitenkaan ole Museoviraston ohjeiden mukainen autioitunut tai hyvin säilynyt ja edustava torpan paikka. Kohteen rauhoittaminen ei näin ollen tule kyseeseen. Rasilan rekonstruktio kartassa identifioitu Jokelan torppa (ks. tuonnempana) sijaitsee vähän matkan päässä pohjoisessa.
- Torpanpaikka Tampereen valtatie ja Tehdaskadun liittymän kohdalla. Kohteen välitön lähiympäristö ajoratojen ulkopuolella on puistomaista. Kohteen säilyneisyyteen ja arkeologiseen merkitykseen pätee sama kuin edellä mainittuun kohteeseen (Naulakadun eteläpään torppa).

Tammerkosken kartanon Myllärin torppaa ei ole tunnistettavasti kuvattu missään kartassa, jota inventoinnin yhteydessä on käytetty. Sen voisi kuvitella sijainneen lähellä Myllyniemen kärjessä ollutta isoa myllyä (nyk. keskiputouksen voimalaitoksen alueella). Myllyniemellä sijainneet historialliset rakennukset voidaan voimalaitosrakentamisen takia katsoa täysin tuhoutuneiksi.

Myöskään Niskan torppaa ei ole kuvattu tai ainakaan nimetty inventoinnissa käytetyissä kartoissa. Nimi voi viitata torpan sijaintiin kosken niskassa eli alueella, jolla Tampellan ja Finlaysonin teollisuusrakentaminen on epäilemättä hävittänyt varhaisempien rakenteiden jäännöksiä. V. 1822 kartassa (1822a) kosken niskan itärannan myllyjen itäpuolelle on merkitty punaisella rakennukseen tai rakennusryhmään (torppaan?) viittaava merkki (ks. kartta 5). Se sijaitsi Vapriikin museokeskuksesta koilliseen (veturikokoonpanorakennusta kohti) työntyvän siiven alueella (ent. Tampellan konepajan ja v. 1964 puretun Tampellan valimorakennuksen välinen siipi). Mikä kyseinen kohde sitten olikin, se voidaan katsoa täysin tuhoutuneeksi.

Voionmaan mainitsema Siltalan torppa Ronganojan suulla sijaitsi todennäköisesti nykyisen Koskipuiston pohjoispäässä tai Tammerinpuiston tienoilla, missä pieni tie ylitti Ronganojan siltaa pitkin (kartat v. 1781, 1822a). Tammerinpuistossa on tehty tekolampeen liittyviä syviä kaivutöitä ja puistoa reunustavat pohjoisessa ja idässä kerrostalot. Vaikka kohdetta ei voitu tarkasti paikantaa, on suuri mahdollisuus, että se on arkeologisessa mielessä täysin tuhoutunut.

Rasilan rekonstruktio kartassa nimetyt muut 1700-luvun jälkipuolen torpat sijaitsevat seuraavasti (torppien paikannukset näyttävät Rasilalla perustuvan v. 1822 karttaan (1822a), jota käyttäen asemoinnit on tehty; ks. kartta 5):

1. Kujanpään torppa katuosoitteessa Pinninkatu 33–35 (Tammelassa) sijaitsevan asfaltoidun piha-alueen kohdalla. Vaikka asfaltin alla olisikin säilynyt jotain jäännöksiä torpasta, kyseessä ei ole Museoviraston ohjeiden mukainen hyvin säilynyt ja edustava vuotta 1750 nuoremman torpan paikka. Kohteen rauhoittaminen ei siten tule kyseeseen.

2. Salhoojan ja Raitinojan torpat katuosoitteissa Itsenäisyydenkatu 7–9 sijaitsevien kerrostalojen kohdilla ja tien kohdalla (Tammelassa). Katsottava täysin tuhoutuneiksi.
3. Joensuun torppa välittömästi Hatanpään valtatie ja Jokikadun risteyksen itäpuolella Jokikadun ajoradan kohdalla ja sen eteläpuolella Viinikanojan pohjoisrannalla. Katsottava pääosin tuhoutuneeksi. On ajateltavissa, että Viinikanojan puistomaisella rannalla on voinut säilyä jotain jäännöksiä torpasta. Kyseessä ei kuitenkaan ole Museoviraston ohjeiden mukainen hyvin säilynyt ja edustava vuotta 1750 nuoremman torpan paikka, eikä kohteen rauhoittaminen siten tule kyseeseen.
4. Jokelan torppa katusoitteessa Naulakatu 3 sijaitsevan ison liikerakennuksen itäsiiven kohdalla. Katsottava kokonaan tuhoutuneeksi.

4.6. Markkinapaikka liikenteen solmukohdassa

Tammerkoskella sijaitsi noin vuosina 1638–1708 markkinapaikka, jossa järjestettiin elokuussa markkinat perttulinpäivänä ja tammikuussa loppiaisena. Tammerkosken markkinapaikka oli laajan alueen kaupallinen keskus (Rasila 1988: 318–25). Väinö Voionmaan mukaan markkinapaikka sijaitsi viimeistään 1600-luvun lopulla, mutta luultavasti markkinoiden alusta asti, ”Tammerkosken sillan länsipuolella, Tammerkosken kartanon lähellä” (Voionmaa 1929: 142). Rasilan mukaan markkinapaikka sijaitsi suunnilleen myöhemmän Vanhan kirkon kohdalla, mutta tarkkaa paikkaa ei tunneta (Rasila 1984: 322). Markkinoita tuskin on pidetty ainakaan kartanon humalatarhassa, joka sijaitsi Vanhan kirkon kohdalla v. 1696 maakirjakartan mukaan (ks. kartta 3). Ehkä Keskustorille samassa kartassa merkitty heinämaa on toiminut markkinapaikkana? Markkinapaikka on otettu huomioon inventointikohteen nro 19 määritelmässä.

Markkinapaikka oli sijoitettu Tammerkoskelle, koska se muodosti luonnollisten kulkuväylien solmukohdan. Pispalan ja Kalevankankaan harjujakson kautta kulki viimeistään keskiajalla käytössä ollut maantie Kokemäenjokilaakson ja Hämeenlinnan välillä, minkä lisäksi Pyhä- ja Näsijärven välinen kannas oli merkittävien vesiteiden yhtymäkohta (Voionmaa 1929: 33; Rasila 1988: 319, 320).

4.7. Historiallisesta tiestöstä ja silloista

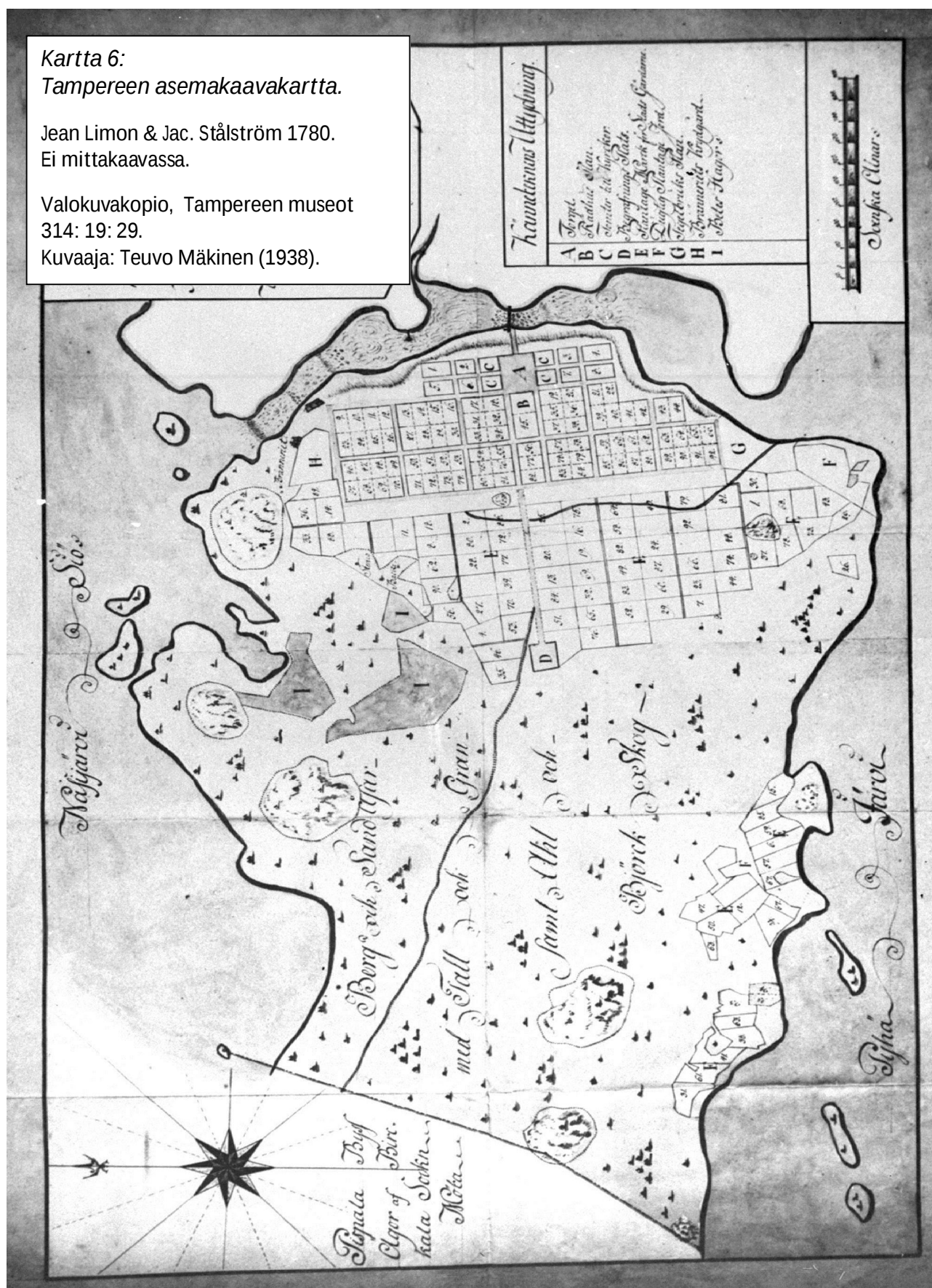
Inventointialueen halki on kulkenut historiallinen itä–länsi-suuntainen maantielinja, joka reitti on kuvattu tarkimmin v. 1758 isojakokartassa (kartta 4). Kyseessä oli Kokemäenjokilaaksosta Messukylän kautta Hämeenlinnaan vievä tie, joka oli yleisenä tienä olemassa jo keskiajalla. Inventointialueella tielinja kulkee halki tiiviisti rakennetun kaupunkialueen halki ja on siten tuhoutunut. Jotkin osat tielinjasta sijaitsevat rakentamattomilla alueilla. Inventointialueen länsiosassa tielinja kulki Pyynikinharjun metsäisellä pohjoisrinteellä. Inventointialueen kaakkoisosassa tielinja kulkee Sorsapuiston kautta ja jatkuu Kalevankankaalle. Nykyisestä katuverkosta Mariankadun ja Mustalahdenkadun välinen Pirkankadun osuus vastaa historiallista tielinjaa.

Kuten vuoden 1696 maakirjakartta osoittaa, em. tie ylitti Tammerkosken nykyisen Hämeensillan pohjoispuolella ollutta puusiltaa pitkin. Silta mainitaan v. 1556 ja on arveltu, että sellainen olisi voinut olla jo keskiajalla. (Tammerkosken pohjassa ei ole dokumentoitu puujäännöksiä, jotka voisi yhdistää kaupungin

Kartta 6:
Tampereen asemakaavakartta.

Jean Limon & Jac. Stålström 1780.
 Ei mittakaavassa.

Valokuvakopio, Tampereen museot
 314: 19: 29.
 Kuvaaja: Teuvo Mäkinen (1938).

perustamista vanhempiin siltoihin.) On spekuloitu, että ennen sillan rakentamista Tammerkoski olisi ylitetty lautalla nykyisen Eteläpuiston ja Ratinanniemen välisen salmen kohdalta (Suvanto 1988: 277). Tässä tapauksessa keskiaikainen tielinja olisi ainakin tältä osin poikennut 1600- ja 1700-luvun kartoissa kuvatussa. Nykyisen Koskipuiston eteläosassa em. tiehen liittyi etelästä tuleva tie, joka sekin on asemoitu karttaan. Tämä tie ylitti Viinikanojan nykyisen Viinikan liittymän (1971) tienoilla, minkä jälkeen se kiemurteli pohjoiseen Sorinahteen ja Etelä-Kyttälän alueen halki. Erilaisissa historiallisissa kartoissa (mm. vuosilta 1696 ja 1822a) on kuvattu myös muita inventointialueen pikkuteitä ja polkuja, mutta niihin ei ole inventoinnissa kiinnitetty huomiota.

Em. Tammerkosken ja Viinikanojan siltojen ohella inventointialueella on täytynyt olla pieniä siltoja paikoissa, joissa tiet ovat ylittäneet nykyisin jo hävinneitä puroja (esim. kaksi Ratinansuvantoon nykyisen Laukontorin kohdalla laskevaa puroa, jotka on kuvattu v. 1696 kartassa). Kiinnostava yksityiskohta on se, että eräissä kartoissa vuosilta 1758–1805 näyttää kuvatun myös Tammerkosken niskaansa silta (Seppänen 2007).

5. Tampereen kaupungin aika inventointialueella

Inventointialueelta ei tunneta varhaiseen kaupunkiasutukseen liittyviä ei-teollisia muinaisjäännöskohteita, eikä sellaisia inventoinnissakaan löydetty.

5.1. Varhaisin kaupunkialue (Tammerkosken länsipuoli)

Tampereen kaupunki perustettiin v. 1779 Tammerkosken kartanon maille, kosken länsipuolelle. Varhaisin ruutukaava-alue ulottui kosken ja Ratinansuvannon länsirannalta suunnilleen Näsilinnankadun linjalle lännessä, Finlaysoninkadun linjalle pohjoisessa ja Tiiliruukinkadun linjalle etelässä. Tämän alueen useimmat tontit saivat ensimmäisen omistajansa 1780-luvun puoliväliin mennessä. Ruutukaava-alueen liepeillä oli varhaisia teollisuuslaitoksia: pohjoisessa nykyisen Finlaysonin palatsin (1899) kohdalla sijaitsi kruununpolttimo (1775–85; inventointikohde nro 5), kosken keskiputouksen länsirannalla² Häggmanin paperitehdas (perustettu 1783, sisältyy inventointikohteisiin nro 3 ja 5) ja etelässä Nalkalantorin pysäköintialueen kohdalla tiiliruukki (inventointikohde nro 11). Kaupungin hautausmaa oli sijoitettu nykyisen Pyynikin kirkkopuiston länsiosan kohdalle (inventointikohde nro 15). Hautausmaan ja ruutukaava-alueen länsireunan välissä oli kaupunkilaisten kasvimaiksi ("plantaaseiksi") kaavoitettu leveä vyöhyke (Rasila 1988: *passim*).

Kaupunkialueen laajuus ei ollut kasvanut paljoakaan vielä vuonna 1840 (Rasila 1984: 140, 141). Vanhan kruununpolttimon alueelle tosin oli vuoden 1820 jälkeen alkanut kasvaa Finlaysonin tehdaskompleksi. Vuonna 1841 laadittiin uusi asemakaava, jossa laajensi ruutukaavoitettua kaupunkialuetta länteen hautausmaalle eli suunnilleen nykyiselle Koulukadun–Kortelahdenkadun linjalle saakka. Ruutukaava-alue laajeni samalla myös pohjoiseen, lähelle Näsijärven rantaa. Harvoja poikkeuksia lukuun ottamatta

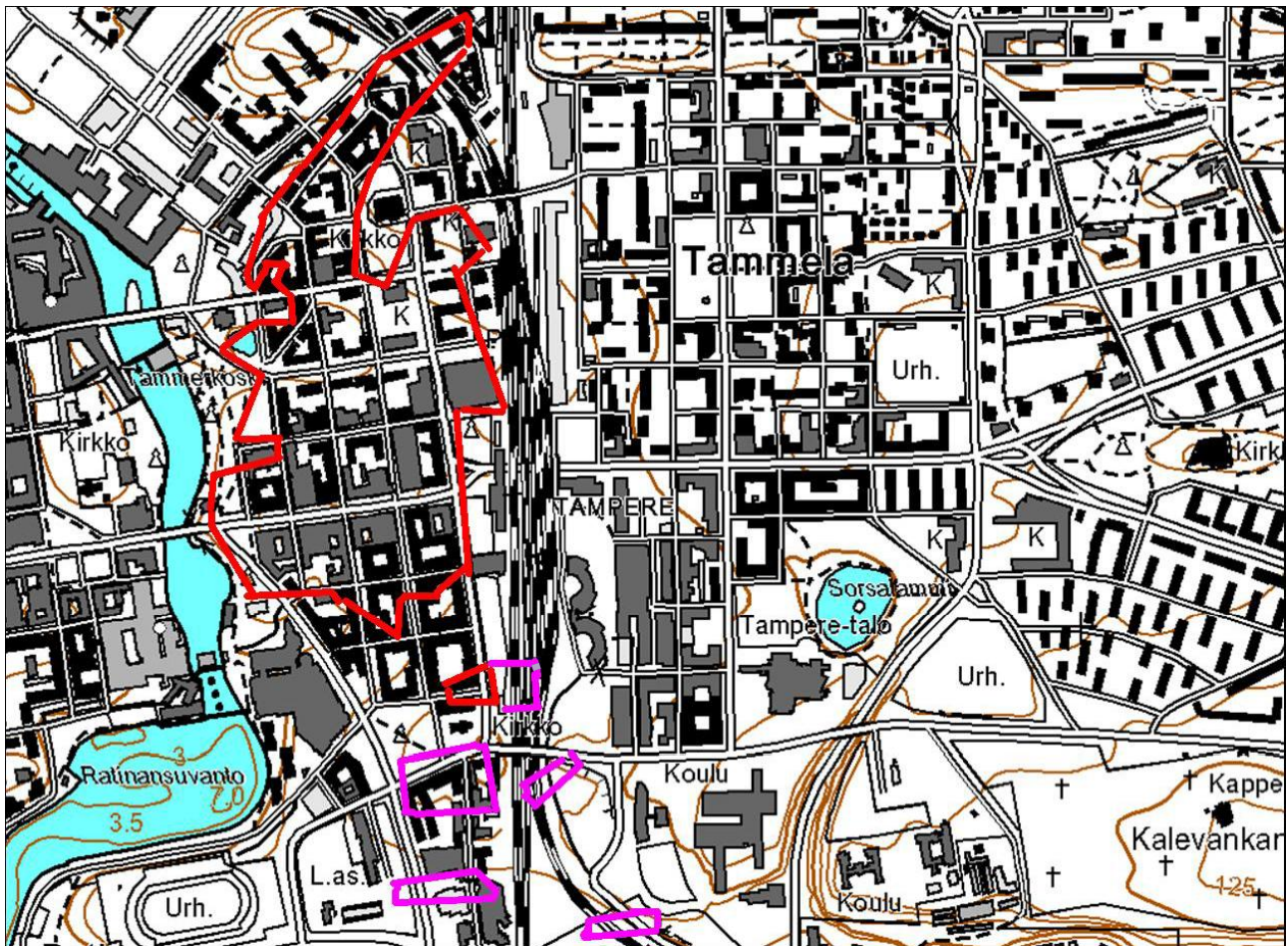
² Häggmanin paperitehtaan sanotaan sijainneen Kirjastonpuiston rannassa suunnilleen myöhemmän Frencckellin massahiomon kohdalla (Lyytinen 2001: 8). Vuonna 1810 tehtaan hankki sitä voimakkaasti laajentanut L. G. Lefrén, jonka aikana ja myöhemmin tuotantorakennusten kompleksi sijaitsi nyk. Frencckellin koskisiiven (hollanterirakennuksen ja lumppusiiven) kohdalla. Viljo Rasilan kuvauksesta päätellen paperitehdas olisi sijainnut jo Häggmanin aikana Frencckellin koskisiiven kohdalla (Rasila 1988: 512).

laajennusalueen asuttaminen kuitenkin alkoi vasta 1850-luvulla ja sittenkin se pysyi pitkään verkkaaisena kaupungin asukasluvun voimakkaasta kasvusta huolimatta (Rasila 1984: 153–7).

Vuoden 1868 asemakaavassa ruutukaava-alue laajeni hautausmaan pohjois- ja eteläpuolelle ulottuen nykyisen Mariankadun tasalle saakka. Kaupungin voimakas kasvu länteen (ruutukaava-alueen luoteisille laajennusalueille ja lännemmäs) alkoi Amurin työläiskaupunginosasta vuodesta 1869 lähtien. 1800-luvun lopulla kaupunkiasutus oli jo levinnyt Kaakinmaalle (Pyynikin kirkkomaan eteläpuolelle) sekä vuoden 1868 ruutukaava-alueen ulkopuolellakin inventointialueen länsirajan tuntumaan eli Pyynikinharjun koillisrinteelle ja Särkänniemelle asti.

Inventointialueeseen sisältyvä historiallinen kaupunkialue oli 1980-luvulle tultaessa muuttunut lähes kokonaan kerrostaloalueeksi. Historiallista puutalo-Tamperetta on inventointialueella säilynyt fragmentaarisesti, esim. Amurin työläismuseokorttelissa.

5.2. Tammerkosken itäpuolinen alue (Kyttälä ja Tammela)

Kartta 7. Kyttälän–Tammelan alue ja Kyttälän historiallisen työläisesikaupungin rakennetun alueen ulkorajat peruskartalle merkittyinä (lisäykset pohjakarttaan S. Raninen). Ei mittakaavassa.

- Kyttälän yhtenäinen alue v. 1875 ja 1889 kartoissa
- eteläiset tienvarsiasutukset v. 1875 kartassa

Lupa PISA/ 020/2006

Tammerkosken itäpuoliselle viljelyalueelle kasvoi 1840-luvulta lähtien slummimainen työläisesikaupunki Kyttälä, joka kuului Messukylän pitäjään. Kyttälä kasvoi Hatanpään kartanon ja Erkkilän talon maille, joilta vuokrattiin pieniä ”numerotorppia”. Kaavoittamattomasta alueesta muodostui ahtaasti rakennettu hökkelikaupunki, jonka asukasmäärä nousi 1870-luvun lopulla jopa kuuteen tuhanteen. Yhtenäinen esikaupunkialue ulottui Tammerkosken itärannasta (nykyisen Koskipuiston alueelta) idässä nykyisen Rautatienkadun tienoille, etelässä nykyisen Verkatehtaankadun tienoille ja pohjoisessa nykyisen Lapintien tienoille. Lisäksi etelämpänä oli Kyttälään liittyvää tienvarsiasutusta Sorinahteessa (rinnealue Ratinanniemestä itään).

Kyttälä liitettiin Tampereeseen v. 1877. Kaupunginosa sai ruutukaavan 1886. Köyhää väestöä alettiin häättää, ja jo 1890-luvun alkuvuosina suuri osa Kyttälästä revittiin ja rakennettiin uudelleen ruutukaavan mukaisesti. Sorinahde ja Kyttälän pohjoisin osa (Jussinkylä eli Juhannuskylä) pysyivät kuitenkin entisellään 1910-luvulle saakka, eikä niillä toteutettu ruutukaavaa.

Kyttälän itälaitaan rakennettiin 1870-luvun lopulla Tampereen–Hämeenlinnan rautatien pohjois–etelä-suuntainen rataosuus. Asemalta jatkui pistoraide Näsijärven rantaan (Naistenlahden höyrysahan lähelle). Kyttälän itäpuolella oli vuoden 1847 pitäjänkartassa laaja vainioalue, jolla sijaitsi joitakin torppia (alueen peltoja ja torppia on kuvattu myös aiemmin mainitussa Rasilan rekonstruktio kartassa, joka kuvaa v. 1770 tilannetta). 1890-luvulla tälle alueelle kasvoi nopeasti uusia ruutukaavoitettuja kaupunginosia, jotka tunnetaan yhdessä Tammelan nimellä. Tammelan itäraja on myös inventointialueen itäraja. Nykyisin Kyttälän–Tammelan alue on lähes kokonaan kerrostaloaluetta.

5.3. Näsijärven eteläranta ja Lappi-Käpylä

Inventointialueen pohjoisosa Näsijärven kallioisella etelärannalla vaikuttaa olleen asumatonta aluetta vielä 1800-luvun alussa. Ranta-alueen merkittävä rakentaminen alkoi teollistumisesta. Teollisuuslaitosten vähitellen lopetettua toimintansa Näsijärven etelärannalle on noussut kerrostaloalueita, kuten Onkiniemi (1950-luvulta lähtien) ja Lapinniemi (1990-luvulta lähtien).

Näsijärven etelärannan teollistuminen lähti käyntiin inventointialueen luoteisosasta. Santalahden tiilitehdas oli toiminnassa jo v. 1804. Elianderin tulitikkutehdas toimi jossain Särkänniemen tyven läheisyydessä v. 1852–74. Mustalahdelle perustettiin panimo v. 1855. 1880-luvun loppuun tultaessa Särkänniemen (tarkemmin sanoen silloisen Onkiniemen ja Särkänsaaren) rannoille ja läheisyyteen oli kasvanut merkittävä teollisuuskeskittymä: v. 1890 siihen sisältyi 4 oluttehdasta, tiilitehdas, konepaja ja höyrysaha (inventointikohteet nro 13, 14, 17, 18; ks. myös luettelo 3). Näsinkallion koillis- ja itärinteelle eli Tammerkosken niskan länsirannalle (Mältinranta) puolestaan syntyi väkijuomateollisuutta 1870-luvulla (inventointikohde nro 36). Kosken itäpuolella Tampellan tuotantorakennusten pohjois- ja koillispuolinen alue (Myllysaari, Herrainmäki, Masuuninmäki) täyttyi 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa erilaista tehtaaseen liittyvistä asuin-, varasto- yms. -rakennuksista.

Edellä mainittuihin alueisiin vaikutti voimakkaasti Tampereen–Porin-radan rakentaminen Näsijärven etelärannan lähelle 1890-luvulla. Järvenranta on useimmissa paikoissa siirtynyt 1800-luvun jälkeen huomattavan paljon pohjoiseen, enimmillään jopa noin 250 metriä. Tähän ovat vaikuttaneet muun muassa Paasikiventien–Kekkosentien rakentamiseen liittyneet täyttötöyt 1970-luvulla.

Idempänä Naistenlahden ympäristö oli ilmeisesti asumatonta 1800-luvun jälkipuolelle saakka. Alueelle syntyi Naistenlahden höyrysaha v. 1874 (inventointikohde nro 10), Soukanlahden höyrysaha v. 1888 (ks. luettelo 3), Armonkallion kaupunginosa 1890-luvulla Kyttälän häätöjen jälkeen ja Lapinniemen puuvillatehdas v. 1898 (jonka puretut osat: inventointikohde nro 6). Myös Naistenlahdella rantaviivan sijainti on muuttunut voimakkaasti 1800-luvun jälkeen.

Tässä yhteydessä on vielä mainittava inventointialueeseen kuuluva Koukkuniemen–Rauhaniemen alue Lapinniemen pohjoispuolella. Alueen ensimmäinen tunnettu asumus oli kaasumestari K. G. Romsin torppa v. 1860 (Nummi 2012: 31). Koukkuniemen vaivaistalo perustettiin v. 1886. Nykyisin alueella toimivat Koukkuniemen vanhainkoti ja Rauhaniemen sairaala. Lapinniemestä itään ja Koukkuniemestä etelään sijaitsee 1910-luvulla perustettu Lapin eli Käpylän esikaupunki, joka on säilynyt pientaloalueena. Esikaupungin eteläpuolella kohoaa korkea kalliomäkialue, jolla laella ja eteläpuolella sijaitsee historiallinen kivilouhos (mj-rekisterikohde Lappi, 1000006459; inventointikohde nro 7). Kivilouhosalueen kaakkoisosan keskellä sijaitsee Kaupin sairaala.

5.4. Eteläpuisto, Ratina ja Sorinahde sekä Viinikanlahden vedenpuhdistamo

Eteläpuisto on ruutukaava-alueen eteläpuolinen, Pyhäjärven Viinikanlahteen rajautuva alue Tammerkosken länsipuolella. Se ei ole koskaan ollut varsinaisen kaupunkirakentamisen piirissä. 1800-luvun lopulla Eteläpuiston alueen etelärannalla sijaitsi Frenckellin paperitehtaan kalkkiruukki (s-kaavamerkinnällä suojeltava kohde; inventointikohde nro 2). Alue kaavoitettiin puistoksi jo 1800-luvulla, ja puisto rakennettiin jaksoittain 1910- ja 1920-luvuilla. Alueella on tehty suuria maansiirtotöitä. Kenttähavaintojen ja historiallisten valokuvien perusteella puistoon on tasoitettu rantatasanne ja ylätasanne, joiden välistä rinnettä on kavennettu ja jyrkennetty. Suuri osa rantatasanteesta on järveen tehtyä maatäyttöä. Topografiaan on vaikuttanut myös Tampereen valtatie ja Näsilinnankadun eritasoliittymän rakentaminen 1950-luvun lopulla.

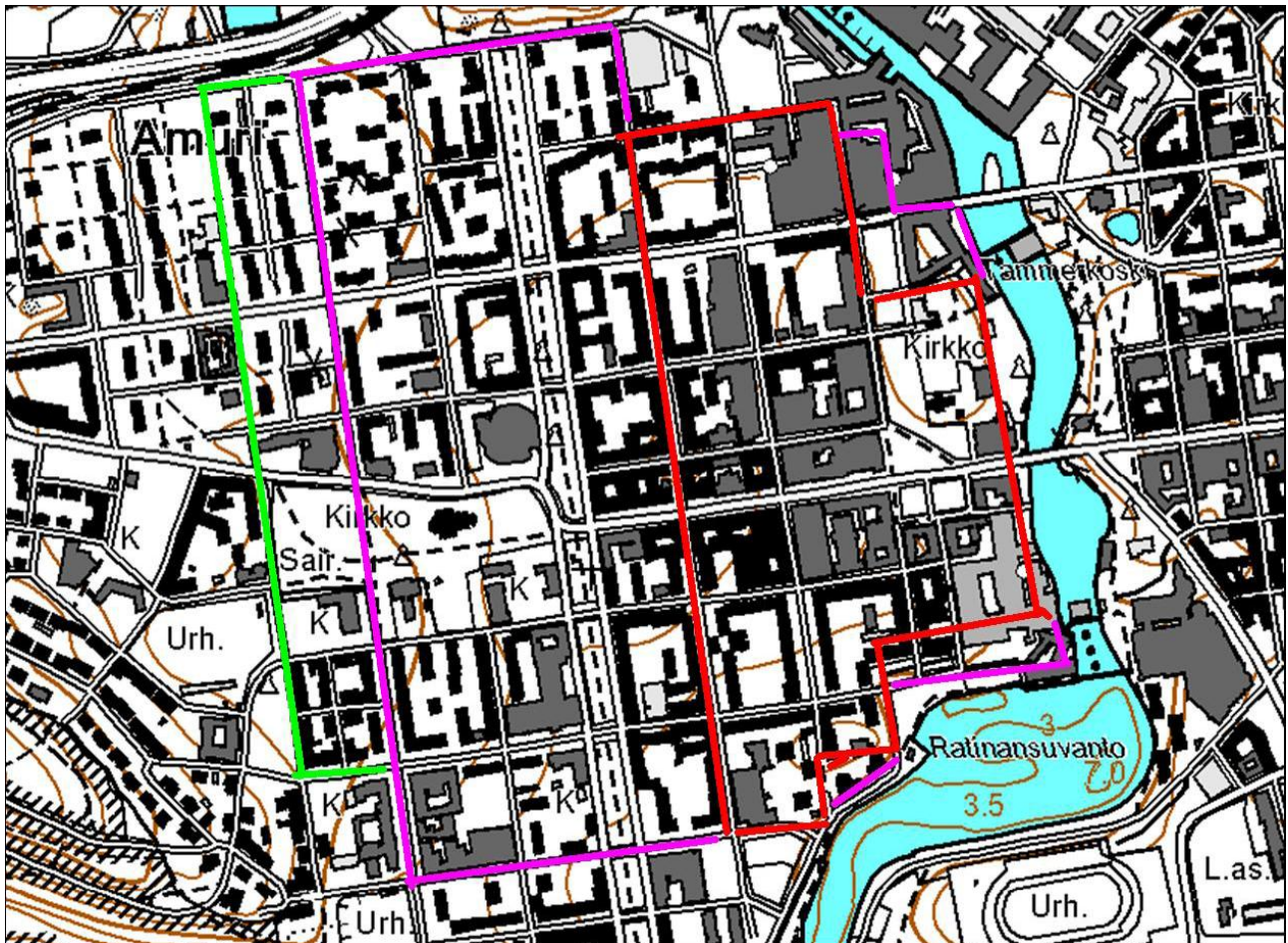
Ratinanniemen nykyinen lounais- ja eteläranta ovat resentiä täyttömaata. Vielä 1900-luvun alussa niemellä oli teräväkhö, koukkumainen kärki, joka sijaitsi nykyisen Ratinansillan (1959) pohjoispuolella (ks. kartta 5, josta näkyvät 1820-luvun rantaviivan ja nykyisen rantaviivan ero). Niemen kärjessä oli 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa teollisuuskeskittymä, johon kuului lyhytikäisiksi jääneitä, toisiaan seuranneita laitoksia (lasiruukki, meijeri, höyrylaivatelakka, kaksi konepajaa). Kyseessä on s-kaavamerkinnällä suojeltava kohde (inventointikohde nro 16). Pientaloasutus alkoi ulottua niemelle vasta 1900-luvun alussa, ja silloinkin hiekanotto hallitsi niemen maisemaa pitkään. Nykyisin niemenkärki on nurmikenttää. Pohjoisrannan maisemaa hallitsee nykyisin hiekanottokuopan kohdalle rakennettu Ratinan stadion (1966) ja etelärannan maisemaa hallitsevat 2000-luvulla rakennetut kerrostalot ja laiturit.

Ratinanniemen itäpuolisella Sorinahteella (Kalevanharjua kohti nouseva rinnealue) oli jo 1800-luvulla jonkin verran Kyttälän esikaupunkiin liittyvää asutusta. Rautatie rakennettiin Sorinahteen läpi 1870-luvulla. V. 1946 ilmakuvasa Sorinahteella näkyy jo melko runsaasti pientaloja tai pienehköjä teollisuus- tai varastorakennuksia, mm. nykyisen yliopiston alueella. Alueen historiallisista teollisuuslaitoksista inventoinnissa huomioitiin Viinikanojan suun pohjoispuolella sijainnut Viinikan tiilitehdas (1878–n. 1900,

inventointikohde nro 34). Nykyisin Sorinahde on tiiviisti ja järeästi rakennettua, vaikka pieniä puistomaisiakin alueita on.

1970-luvulla rakennetun Viinikanlahden vedenpuhdistamon alue Hatanpään niemen luoteisosassa koostuu kokonaan reserventistä täyttömaasta eikä ole arkeologisesti kiinnostava.

5.5. Historiallinen kaupunkiasutus arkeologisen huomion kohteena

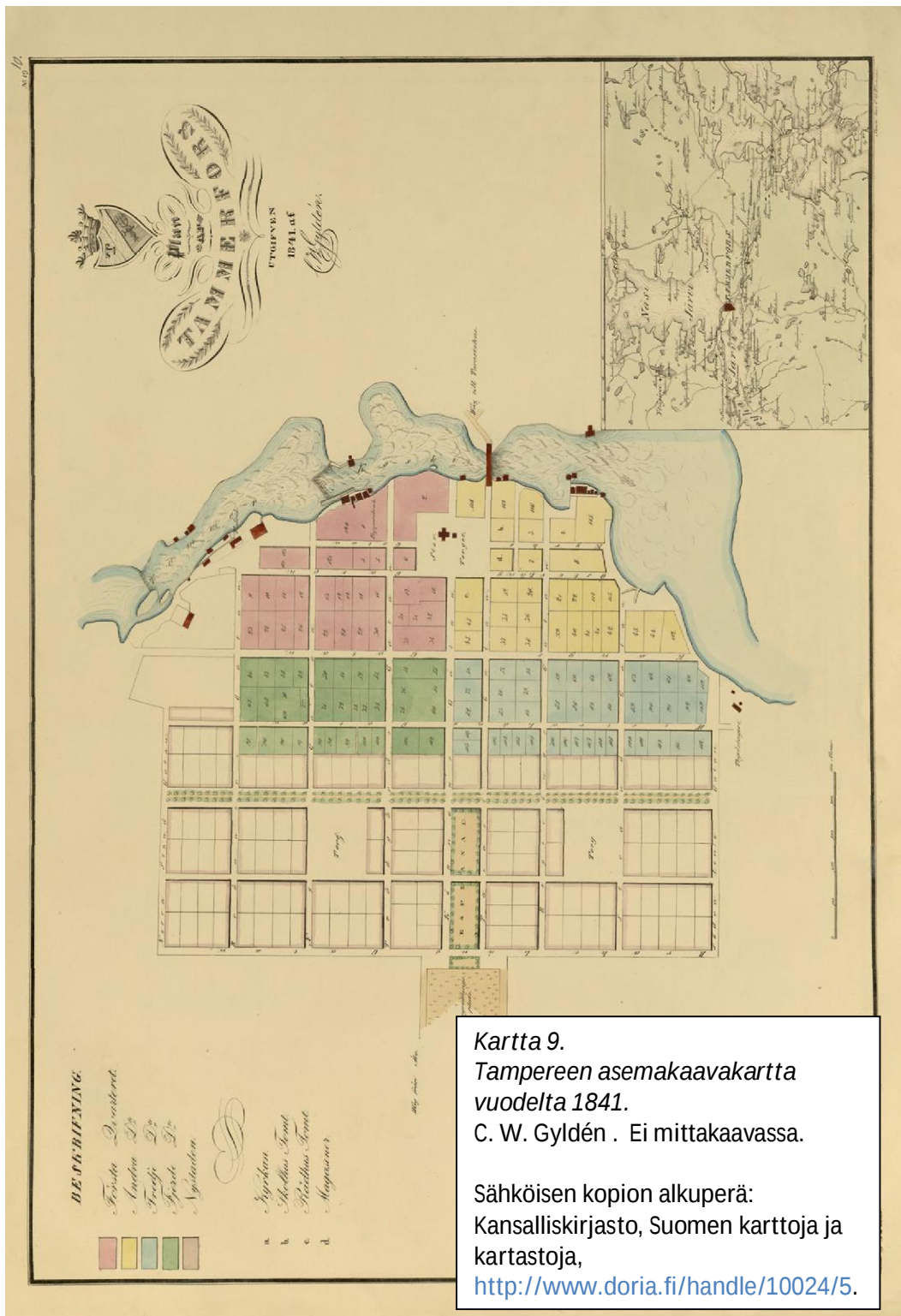
Kartta 8. Tampereen asemakaava-alueen kasvu 1780–1868 (lisäykset pohjakarttaan S. Raninen). Ei mittakaavassa.

- v. 1779 asemakaava
- v. 1841 asemakaava
- v. 1868 asemakaava

Lupa PISA/ 020/2006

Museoviraston ohjeen mukaan kiinteitä kaupunkiarkeologisia muinaisjäännöksiä ovat ensisijaisesti ennen vuotta 1700 perustettujen Suomen kaupunkien kulttuurikerrokset 1800-luvulle saakka (Niukkanen 2009: 23). Tätä ohjetta tiukasti soveltaen v. 1779 alkanut Tampereen kaupungin aika ei teollisuusarkeologisten kohteiden kaltaisia poikkeuksia lukuun ottamatta lukuun ottamatta lukeudu muinaisjäännösrauhoituksen piiriin.³

³ Poikkeuksen voisivat muodostaa myös 1780-luvulla mainittu krouvi Kauppakadun ja nykyisen Näsilinnankadun kaakkoiskulmassa sekä v. 1793 perustetun kestikievarin paikka nykyisen Kauppakatu 14:n kohdalla (Rasila 1988: 502–4). Nämä kohteet on kuitenkin katsottava kerrostalorakentamisen tuhoamiksi. Inventointialueelta ei ole tiedossa kiinteitä

Museoviraston ohjeessa kuitenkin annetaan selvästi ymmärtää, että myös tätä nuorempien kaupunkien kulttuurikerroksia voidaan perustelluissa tapauksissa kohdella kiinteinä muinaisjäänneksinä. Tampereen tapauksessa tätä voitaisiin perustella sillä, että Suomen merkittävimpiin lukeutuvan kaupungin varhaisin

sotahistoriallisia muinaisjäänneksiä, ellei sellaisena pidetä Tammerkosken alaputouksen neulapatoa (Tammerkoski 9), jolla oli keskeinen rooli Tampereen taistelun tapahtumissa (1918).

kaupunkihistoria on joka tapauksessa tärkeä aihepiiri, ja että Tampereella korostuvan teollisuusarkeologisen tutkimus- ja suojelutyön yhteyteen voitaisiin luontevasti liittää myös esim. työväestön asuinalueet. Käytännössä on kuitenkin todettava, että 1700-luvun lopun tai 1800-luvun kaupunkiarkeologisia kulttuurikerroksia on Tampereella voinut säilyä vain hyvin fragmentaarisesti. Tammerkosken länsipuolisella alueella kaupunkiasutus on alusta saakka kasvanut ruutukaavan puitteissa, mikä tarkoittaa, että 1800-luvun lopulta lähtien nousseiden kerrostalojen rakennustyöt ovat epäilemättä perusteellisesti hävittäneet samojen katujen varsilla aiemmin sijainneiden puurakennusten jäljet.

On ajateltavissa, että kosken länsipuolisella ruutukaava-alueella on säilynyt satunnaisia 1700-luvun lopun tai 1800-luvun kaupunkiarkeologisia jäännöksiä lähinnä sisäpihoilla. Viljo Rasila on julkaissut palovakuutusasiakirjoihin perustuvan v. 1840 Tamperetta esittävän rekonstruktio kartan, johon sisältyy Finlaysoninkadun (hist. Polttimonkatu) ja Satamakadun (hist. Rantakatu) välinen ruutukaava-alueen osa (Rasila 1984: 141). Kartassa näkyy sisäpiharakennuksia vain muutamalla tontilla. Ne ovat enimmäkseen ulkorakennuksia.

Inventoinnissa ei käytännössä kiinnitetty karttojen ja ilmakuvien tarkastelua laajempaa huomiota ruutukaava-alueen sisäpihoihin. Asfaltoitujen pihojen maastohavainnointi tuskin olisi tuottanut kovin hyödyllisiä tietoja. Yksittäisten 1700-luvun lopun tai 1800-luvun ulkorakennusten jäännösten tai sisäpihoihin liittyvien kulttuurikerrosten hypoteettinen säilyminen ei anna perusteita suojelutoimenpiteille.

Poikkeuksen edellä mainittuun muodostaa Kirjastonpuisto, joka on ainoa nykyisin puistona oleva 1700-luvun ja 1800-luvun alun ruutukaava-alueen osa. Kirjastonpuistossakin on kuitenkin ollut Frenckellin paperitehtaaseen liittynyt teollisuusrakentamisen vaihe 1870-luvulta 1920-luvulle (inventointikohde nro 3). Kirjastonpuistossa vuosina 2008–11 tehdyissä arkeologisissa kenttätöissä (valvontaa ja koekaivausta) havaittiin lähinnä tehdasvaiheen rakennusten ja rakenteiden jäännöksiä, joskin jotkin puurakennusten perustukset voivat olla tehtaan aikaa edeltäneen kaupunkiasutuksen peruja (Luoto 2008, 2009, 2010, 2011; Raninen 2011; Tupala 2011).

Ruutukaava-alueen ulkopuolella Näsinkallion itärinteellä sijaitsee 1870-luvulla perustettuun Tampereen höyrypolttimoon (viinatehtaaseen) liittyvä asuinrakennuksen paikka, jota esitetään s-kaavamerkinnällä suojeltavaksi (inventointikohde nro 32). Rakennus on kuvattu kartassa jo v. 1877 (Seppänen 2007).

Tammerkosken itäpuolella tilanne on erilainen sikäli, että 1840-luvulta 1890-luvun alkuun olemassa ollut Kyttälän työläisesikaupunki, joka kuului vuoteen 1877 saakka Messukylän pitäjään, ei noudattanut ruutukaavaa. 1800-luvulle ajoittuvan slummimaisen työläisesikaupungin arkeologista kiinnostavuutta voitaisiin perustella sillä, että kyseessä oli silloisen Suomen merkittävimmän teollisuuskaupungin tärkein työväestön asuinalue. Nykyisin Kyttälän alue on kuitenkin lähes kauttaaltaan kerrostalorakennettua, joten senkin jäännöksiä on voinut säilyä vain hyvin fragmentaarisesti, jos lainkaan.

Merkittävimmän poikkeuksen muodostaa Koskipuisto, jonka kaakkoisosaan Kyttälän asutus on ulottunut. Sinnekin on 2010-luvulla rakennettu leikkipuisto, minkä lisäksi mahdollisia kulttuurikerroksia on voinut tuhoutua esim. pysäköintiluola P-Hämpin Ronganramppi-sisäänajoa (Pellavatehtaankatu) rakennettaessa. Inventoinnissa ei tästä syystä esitetä Kyttälän työläisesikaupunkiin liittyviä arkeologisia suojelutoimenpiteitä.

6. Teollisuushistoria inventointialueella

6.1. Yleistä

Ennen inventointia muinaisjäännösrekisteriin sisältyi neljä inventointialueella sijaitsevaa teollisuusarkeologista kohdetta: Kirjastonpuisto (rekisteröity historiallisena asuinpaikkana), Tampellan masuuni, Lappi (kivilouhos) ja ”muuna kulttuuriperintökohteena” rekisteröity Koskenpohja (nyk. Tammerkoski 1–10; 10 erillistä vedenalaiskohdetta, joista osa liittyyneen erilaisiin koskityömaihin eikä suoranaisesti teollisuuteen).

Inventoinnissa Kirjastonpuisto rajattiin teollisuushistorialliseksi muinaisjäännösalueeksi Frenckellin paperitehdas (inventointikohde nro 3), johon liitettiin alakohteet Frenckellin massahiommo, koskisiipi ja sisäpiha (joista 2 viimeisintä ei kuitenkaan ole kiinteitä muinaisjäännöksiä, vaan s-kaavamerkinnällä suojeltavia alueita). Tampellan masuunin alue kohderajattiin ja siihen yhteyteen rajattiin s-kaavamerkinnällä suojeltava purettujen tuotantorakennusten alue (inventointikohteet nro 30, 31). Uusina kiinteinä muinaisjäännöksinä löydettiin Onkiniemen ja Näsijärven panimoiden rauniot (inventointikohteet nro 13 ja 14) ja s-kaavamerkinnällä suojeltavina kohteina Frenckellin kalkkiruukin sekä Lundahlin ja Nalkalan tiilitehtaiden paikat, Ratinanniemen historiallinen teollisuusalue, Verkatehtaan kutomorakennuksen paikka ynnä Tampereen höyrypolttimoon liittyvä rakennuksenpaikka (inventointikohteet nro 2, 8, 11, 16, 32, 33). Lisäksi Tammerkosken vedenalaisjäännöksistä yksi on kiinteä muinaisjäännös ja neljä muuta s-kaavamerkinnällä suojeltavia rakenteita (ks. luku 7).

6.2. Tampereen esi- ja varhaisteolliset tuotantolaitokset (ennen v. 1850)

Tammerkosken tuotantolaitosten historia alkaa vesimyllyistä, joista on varhaisin tieto vuodelta 1466. Silloin myllyjä oli Tammerkoskessa vähintään kolme. V. 1585 Tammerkoskessa oli yhdeksän myllyä. Seppo Suvannon mukaan keskiajan ja 1500-luvut myllyt olivat luultavasti jalkamyllyjä (Suvanto 1988: 283, 284).

Vuoden 1696 maakirjakartassa kuvattuja myllynpaikkoja ovat:

- a) Myllyniemen kärki: iso mylly, nykyisen Tammerkosken keskiputouksen voimalaitoksen alue Satakunnansillan eteläpuolella.
- b) Kosken yläputouksen itärannalla sijaitseva alue: 2 myllyä (tai mylly ja saha?), kartta-asemoinnin perusteella Vapriikki-museokeskuksen eli ent. Tampellan konepajarakennuksen luoteispään kohdalla.
- c) Kosken yläputouksen länsirannalla oleva kohta: 2 myllyä, kartta-asemoinnin perusteella nykyisen Palatsinraitin rannanpuoleisen kerrostalon pohjoisosan kohdalla.

Lisäksi on mainittava varhaisiin esiteollisiin tuotantolaitoksiin lukeutuvana kohteena:

- V. 1825 ja 1842 kartoissa kuvattu Hatanpään kartanon saha em. myllynpaikka b:n yhteydessä. Kyseessä oli kartanon kotitarvesaha.

Myllyniemen ja itärannan myllyt näkyvät vielä v. 1822 (1822a), 1830 ja 1841 kartoissa. Myllyniemen iso jauhomylly säilyi toiminnassa 1800-luvun lopulle saakka. Väinö Voionmaan arvelun mukaan em. Myllyniemen ja ehkä myös yläputouksen itärannan myllynpaikat olisivat jo keskiaikaisia (Voionmaa 1929: 100). 1800-luvun alussa mainitaan myös kosken alaputouksen itärannalla sijainnut ”Hatanpään vanha mylly” (Rasila 1988: 542). Tämä kohde sijaitsi nykyisessä Verkatehtaanrannassa (esim. kartat v. 1825, 1841).

Luettelo 1:

Ruotsin vallan ajalla perustetut varhaisteolliset laitokset Tampereella

1. Kruununpolttimo. Tammerkosken ensimmäinen varsinainen teollisuuslaitos (1775–85). Useiden karttojen perusteella varsinainen polttimorakennus sijaitsi nykyisen Finlaysonin palatsin (1899) kohdalla, kuten myös paikallishistoriallisessa kirjallisuudessa on todettu. V. 1820 kartassa kuvatuista vanhan kruununpolttimon ulkorakennuksista 1) ruiskuhuone sijaitsi nykyisessä Finlaysonin puistossa lähellä palatsin luoteispäätä, 2) pikkupolttimo Finlaysonin Tallipihan alueella (ns. Kuskin talon kohdalla Tallipihan kaakkoiskulmassa), 3) talli Finlaysonin Tallipihan alueella (Tallipihan eteläosassa tiilisen holvikellarin tienoilla) ja 4) mallashuone Mäntinrannalla eli Tammerkosken niskan länsirannalla. Kohteet katsottiin inventoinnissa tuhoutuneiksi (inventointikohde nro 5).

2. Häggmanin paperitehdas. Finlaysonin alueesta etelään Abraham Häggman perusti Suomen vanhimpiin lukeutuneen paperitehtaansa jo v. 1783. Vaatimattoman paperitehtaan yhteydessä toimi jonkin aikaa myös vaskipaja, verkavalkki ja ”savitehdas” (Rasila 1988: 512, 513). Vuoden 1830 kartassa (josta ks. Rasila 1988: 609) ja v. 1841 asemakaavakartassa Frenckell-suvun omistukseen siirtynyt paperitehdas on kuvattu koskenrantaan ja veden päälle nykyisen Frenckellin rakennuskompleksin koskisiiven kohdalle (ks. myös alaviite 2; inventointikohde nro 3). Paperitehdas oli käsityövaltaisen Tampereen merkittävin teollisuuslaitos Ruotsin vallan ajalla.

3. Lagerbaumin tupakkatehdas (1781–5) sijaitsi varhaisinta Tampereen tonttijakoa esittävästä Viljo Rasilan kartasta päätellen nykyisen Kirjastonpuiston koillisosassa, v. 2012 valmistuneen esiintymislavan (Laikunlava) alueella tai läheisyydessä (Rasila 1988: 426). Kohde liittyy Frenckellin paperitehtaan muinaisjäännösalueeseen (inventointikohde nro 3).

4. Tiilitehtaat. Kaupungin rakentaminen synnytti 1700-luvun lopulta lähtien tiilitehtaita, joista ”vanhin ja pysyvin” (toiminnassa 1789–1890) sijaitsi nykyisellä Nalkalantorin pysäköintialueella (ks. kartta 10; kyseessä on s-kaavamerkinnällä suojeltava kohde; inventointikohde nro 11). Tiilitehtaita oli viimeistään 1800-luvun alkuvuosina useita muitakin, mutta tarkkoja tietoja niistä ei ole säilynyt. Santalahdella viimeistään vuodesta 1804 sijainneen tehtaan sijainti on ainakin 1880-luvulla paikannettavissa myöhemmän Haarlan paperitehtaan läheisyyteen (kohde katsottiin tuhoutuneeksi). Kyse oli ilmeisesti hyvin yksinkertaisista, vain ajoittain toimineista tilapäistehtaista, jotka olivat omistajilleen sivutulon lähde. Työntekijämäärät olivat vielä 1830-luvun alussakin vain 1–2 tiilenlyöjän luokkaa (Rasila 1984: 124; 1988: 520, 521, 641).

Käytetyssä lähdekirjallisuudessa mainitaan lisäksi seuraavat Ruotsin vallan ajan pienet, käsityöläisyyteen liittyvät tuotantolaitokset, joissa hyödynnettiin koskivoimaa (Rasila 1988: *passim*, erit. s. 572, 626; kartta-asemointeihin perustuvat paikannukset S. Raninen):

1. Färmin pyssynpiippujen porauslaitos (1790-luku–1803). Alkuperäisestä sijainnista ei tietoa, vuonna 1802 siirtyi yläputoukseen, ilmeisesti myöh. Finlaysonin viimeistämön (1959) tai värjäämön (1928) alueelle.

2. Enqvistin tamppimylly/vanutusmylly (per. 1780, toiminnassa vielä 1823). Sijainti ensin Tammerkosken alaputouksessa nykyisen Takon kartonkitehtaan alueella; yläputouksessa (1814–n. 1820) suunnilleen nykyisen Finlaysonin voimalaitoksen (1928) kohdalla; palasi Finlaysonin tehtaan perustamisen jälkeen alaputoukseen.

3. Lindbergin/Spiringin vanutusmylly (1780-luku–?), Tammerkosken yläputouksessa, Palatsinraitin tai Finlaysonin alueella (myöh. Lagerqvistin vanutusmyllyn alapuolella).

4. Lottin/Haggrenin vanutusmylly (1790-luku, olemassa vielä 1820), Tammerkosken yläputouksessa nykyisen Finlaysonin viimeistämön (1959) alueella.

5. Lagerqvistin vanutusmylly (1800-luvun alku, olemassa vielä 1820). Sijainti ensin alaputouksessa nykyisen Takon kartonkitehtaan alueella; myöhemmin (vuodesta 1808) yläputouksessa nykyisen Palatsinraitin rannanpuoleisen kerrostalon kohdalla, lähellä aiempia vesimyllynpaikkoja.

6. Sundgrenin vanutusmylly (per. 1808, olemassa vielä 1820), yläputouksessa nykyisen Finlaysonin värjäämön (1928) eteläosan alueella.

1820- ja 1830-luvulla useita vanutusmyllyjä (valkkeja) toimi Tammerkosken alaputouksen länsirannalla Ratassaarta vastapäätä, nykyisen Takon kartonkitehtaan alueella. Yläkoskella toimineet vanutusmyllyt siirrettiin sinne Finlaysonin puuvillatehtaan tieltä. Vuonna 1855 alaputouksessa oli yhteisen vesirännin äärellä seitsemän vanutusmyllyä, joiden oli lopulta väistytävä isompien teollisuuslaitosten tieltä. Alaputouksen ja samalla koko kosken viimeinen vanutusmylly määrättiin purettavaksi v. 1866. Itse Ratassaarella, joka sekin on jäänyt alaputousta kavennettaessa Takon kartonkitehtaan alle, toimi 1820-luvun alusta nahkatehtailija Brummertin parkkimylly.

Vuosien 1825, 1830 ja 1841 karttoihin on merkitty myös kaksi koskenrannan rakennusta (parkkimyllyjä tai muita nahankäsittelylaitoksia) nykyisen Tempon talon rantaan Hämeensillasta etelään (Rasila 1988: 628). Erikoinen yksityiskohta on v. 1849 kartassa Tammerkosken länsirannalle Hämeensillan pohjoispuolelle merkitty ”*medicinal qvarn*” (lääkemylly). Nimestä päätellen kyseessä oli luultavasti apteekkarin käytössä ollut vesivoimalla käyvä laitos.

Luettelo 2:

Vuosina 1813–49 perustetut ja toimintansa myös aloittaneet Tampereen tehtaat

(lähteet: Rasila 1984: *passim*; 1988: 124)

1. Lundahlin tiilitehdas (per. 1813), sijaitsi nykyisen Takon kartonkitehtaan eteläosan kohdalla ja tehdasalueen eteläosassa olevan asfaltoidun pihan itäosassa (sijainnista ks. vuoden 1825 kartan ote lähteessä Rasila 1988: 628 sekä tämän inventointikertomuksen kartta 11; asemointi S. Raninen). Kyseessä on s-kaavamerkinnällä suojeltava kohde (inventointikohde nro 8).

2. Brummertin englantilainen nahkatehdas (1819–70), sijaitsi Keskustorin eteläpuolella Kirkkokadun itäpuolisella tontilla (kiinteistötunnus 837-103-0020-0009). Luultavasti nykyisten kerrostalojen kohdalla (Kirkkokatu 5/Keskustori 5).
3. Haggrenin pellavaöljymylly (1819–43), sijaitsi tontilla 69 nykyisen Näsilinnankatu 9:n tienoilla. Tontilla sijaitsee nykyisin kerrostalo.
4. Finlayson. Tampereen suurimmaksi teollisuusalueeksi kasvanut Finlaysonin tehdaskompleksi alkoi muodostua yläputoukselle vuodesta 1820 alkaen, ensin konepajana, mutta pian puuvillatehtaan. V. 1825 ja 1830 kartoissa on kuvattu tehdasrakennuksia koskenrantaan Finlaysonin nykyisen koskitehtaan (1856) ja voimalaitoksen (1926) alueelle sekä ”ratashuone” lähelle Näsinkallion etelärinnettä Mäntinrannan vanhan vedenpuhdistuslaitoksen (1931) kohdalle.
5. Lundahlin karstatehdas (1823–25), vain yksi työntekijä, sijaintia ei selvitetty, luultavasti ruutukaava-alueella.
6. Nottbeckin sukkatehdas (myöh. Tampereen Trikoo, 1836–97), sijaitsi Finlaysonin puuvillatehtaan yhteydessä.
7. Tennbergin pellavaöljymylly (1831/43–78), enimmillään vain 5 työntekijää, sijaitsi kosken länsirannassa Kirjastonpuiston alueella, myöhemmän Frenckellin paperitehtaan remmiverstaan kohdalla. Sijaintipaikka kaivettu pohjaan ja dokumentoitu v. 2010 arkeologisessa valvonnassa, jossa todettiin pellavaöljytehdasta nuorempia paperitehtaan liittyviä betonirakenteita (Raninen 2011).
8. Kantin kattuunipainamo (1843–45), vain 4 työntekijää, sijaintia ei selvitetty, luultavasti ruutukaava-alueella.
9. Tammerkosken masuuni. Tammerkosken yläputouksen itärannalla alkoi v. 1844 toimia masuuni-valimo, josta myöhemmän Tampellan kasvu sai alkunsa. V. 1884 puretun masuuni- ja valimorakennuksen kohdalle rakennettiin v. 1897 Tampellan konepajaan kuuluva paja, joka vuorostaan purettiin v. 1977. Rakennukset sijaitsivat nykyisen Vapriikki-museokeskuksen (entisen Tampellan konepajarakennuksen) luoteispuolisen nurmikentän alueella. Paikalla tehtiin koekaivaus v. 2012; kyseessä on kiinteä muinaisjäännös (inventointikohde nro 31).
10. Ahlgrenin (myöh. Elianderin) savipiipputehdas (1846–59), vain 4 työntekijää, sijaintia ei selvitetty. Myöh. Elianderin tulitikkutehtaan yhteydessä Elianderinrannan–Elianderinkadun tienoilla?
11. Petersonin villakehräämö ja konepaja (1847–1900-luku), sijaitsi aikaisemman Lundahlin tiilitehtaan paikalla nykyisen Takon kartonkitehtaan eteläosan kohdalla ja tehdasalueen eteläosassa olevan asfaltoidun pihan itäosassa (ks. kartta 11; Rasila 1984: 7; inventointikohde nro 8).
12. Wennerqvistin kaakelitehdas (1848–58), enimmillään vain 5 työntekijää, sijaintia ei selvitetty, luultavasti ruutukaava-alueella.
13. Renforsin konepaja (1849–63), sijaitsi Tammerkosken alaputouksen karikolla, joka aikanaan kasvoi maatäytön myötä Kehräsaareksi.

6.3 Inventointialueen historiallinen teollisuus v. 1850 jälkeen

6.3.1. Yleistä

Viljo Rasilan kokoaman luettelon mukaan Tampereella toimi vuosina 1850–1904 yhteensä 174 tehdasta, joista lähes kaikki sijaitsivat inventointialueella. Niiden koko vaihteli muutaman työntekijän pienteollisuuslaitoksista Finlaysonin puuvillatehtaaseen, jossa oli 1627 työntekijää jo vuonna 1860. Neljatoista Tampereen tehdasta työllisti enimmillään yli 100 työntekijää vuosina 1850–1904. Vastaavasti 62 tehtaassa oli samana aikana enimmilläänkin alle 10 työntekijää. Useimpien 1800-luvulla perustettujen tehtaiden toiminta kesti alle 10 vuotta. Varsinkin alle 20 työntekijän teollisuusyritysten toiminta lakkasi useimmiten nopeasti (tosin esimerkiksi aiemmin mainitut Tennbergin ja Haggrenin pellavaöljymyllyt ovat esimerkkejä suhteellisen pitkäikäisistä pienteollisuuslaitoksista). Sen sijaan enimmillään vähintään 50 henkeä työllistäneiden tehtaiden toiminta kesti harvoja poikkeuksia lukuun ottamatta useiden vuosikymmenien ajan jatkuen pitkälle 1900-luvun puolelle asti (Rasila 1984: 124–8).

Vuosina 1850–69 toiminnassa olleiden Tampereen tehtaiden lukumäärä oli yhteensä 46; niistä 11 oli perustettu ennen vuotta 1850. Suurimmat olivat Finlaysonin puuvillatehdas (2326 työntekijää v. 1870), Tampellan konepaja ja pellavatehdas (yht. 858 työntekijää v. 1870), Frenckellin paperitehdas (136 työntekijää v. 1870) sekä Verkatehdas (81 työntekijää v. 1870). Tehtaiden perustaminen yleistyi dramaattisesti 1870-luvulla, mutta useimmat tämän vuosikymmenen uusista tehtaista jäivät sekä pieniksi että lyhytikäisiksi. 1880-luvun jälkipuolelta lähtien alkoi entistä useammin syntyä vähintään 50 työntekijän mittoihin kasvaneita tehtaita, jotka usein olivat pitkäikäisiä. Tehtaiden yleistyessä teollisuus levisi kauas Tammerkosken rannoista, jonka luokse em. vanhat suurtehtaat keskittyivät.

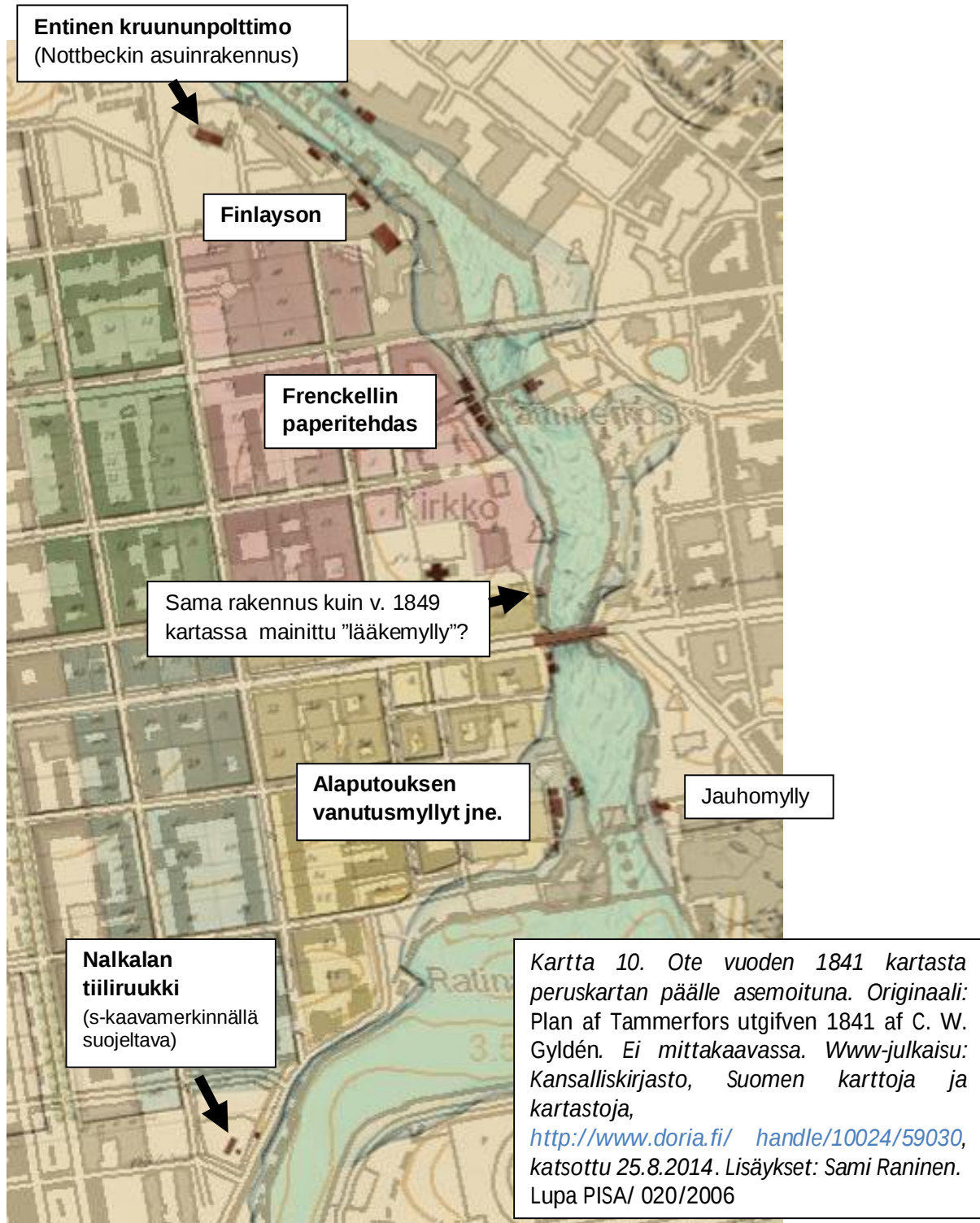
Eino Jutikkalan julkaisemien karttojen mukaan vuonna 1905 inventointialueella yli 100 tehdasta. Vielä vuonna 1936 tehtaiden määrä oli samoissa lukemissa, joskin niiden jakautumisessa ja levinnässä oli tapahtunut muutoksia (Jutikkala 1979: 119, 466). Teollisuuden rakennemuutoksen voimakkainta vaihetta olivat noin vuodet 1975–90. Tällöin perinteiset metalli-, tekstiili-, puunjalostus- ja jalkineiteollisuus hävisivät inventointialueelta lähes kokonaan jättäen jälkeensä uusia käyttötarkoituksia saaneita tehdasrakennuksia.

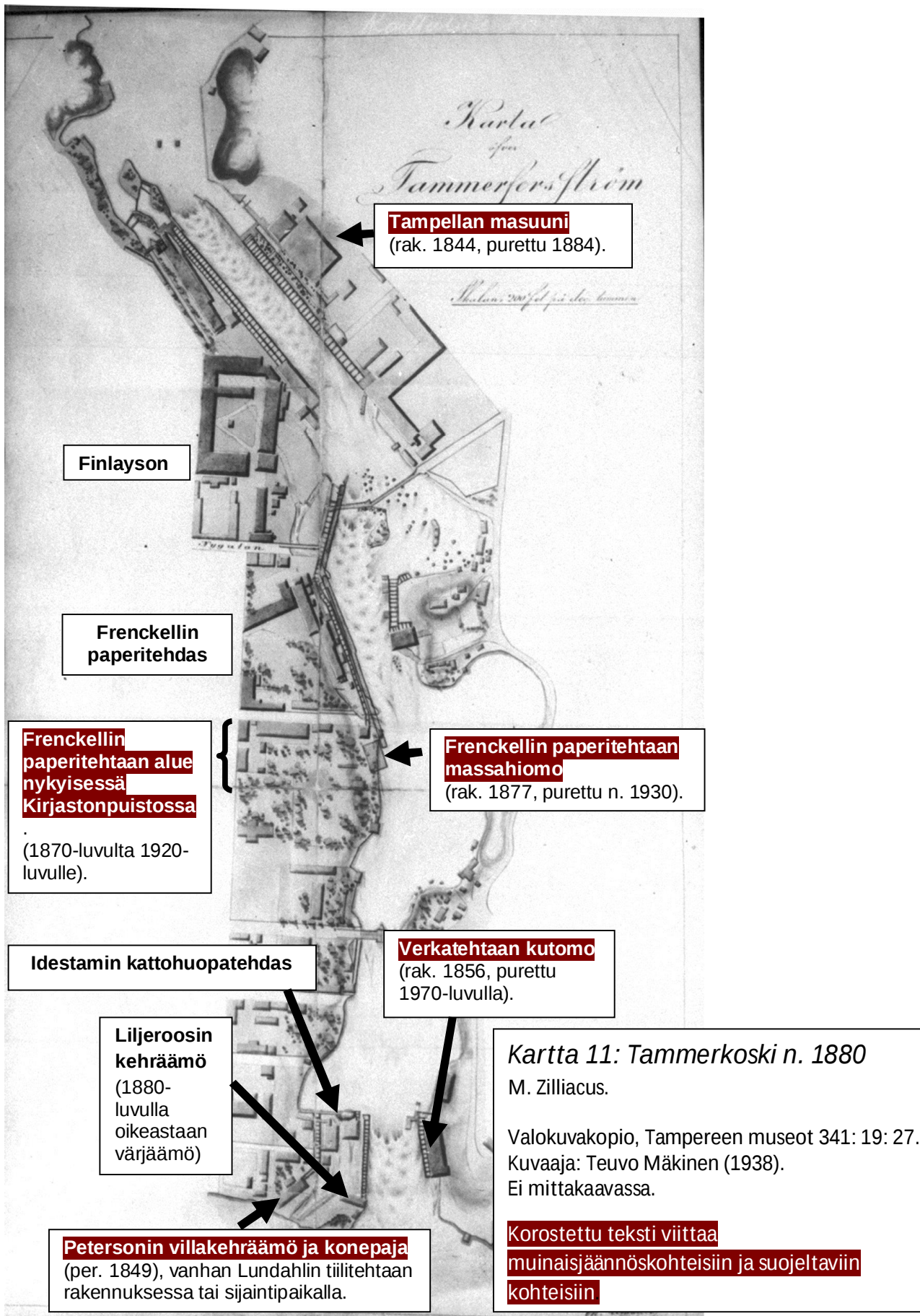
6.3.2. Tammerkoski

Tammerkoski muodosti massiivisen suurteollisuuskeskittymän 1900-luvun viimeisiin vuosikymmeniin saakka. Tehtaista suurin oli Finlaysonin puuvillatehdas. Finlaysonia vastapäätä kosken toiselle rannalle syntyi 1840-luvulla perustetun Tammerkosken masuunin pohjalta Tampereen pellava- ja rautateollisuus OY eli myöhempi Tampella (per. 1859). Tampellan masuunin paikka on kiinteä muinaisjäännös (inventointikohde nro 35). Puretut 1890-luvun tuotantorakennusten paikat masuunin ympärillä, Vapriikki-museokeskuksen läheisyydessä paikat ovat s-kaavamerkinnällä suojeltavia kohteita (inventointikohde nro 31).

Finlaysonin eteläpuolella sijaitsi Frenckellin paperitehdas (inventointikohde nro 3 alakohteineen), joka 1870-luvulla laajeni etelään nykyisen Kirjastonpuiston alueelle. Puistossa ovat säilyneet paperitehtaan pannuhuone ja massahiomon savupiippu. Lisäksi Kirjastonpuiston alueella sijaitsee maan alla kiinteinä muinaisjäännöksinä suojeltuja tehtaanpihan mukulakiveyksiä, raidekuljetusjärjestelmän (rilliraiteiden)

jäännöksiä (suurin osa niistä sisältyy alakohteeseen Frenckellin teollisuuspiha, kiinteä muinaisjäännös) ja koskenrannassa 1870-luvulla rakennetun massahiomon eli puuhiomon raunio (alakohde Frenckellin massahiomo; kiinteä muinaisjäännös). Lisäksi monenlaisista muistakin varmuudella tai todennäköisesti paperitehtaan aikaisista kivi-, tiili-, betoni- ja puurakenteista on valvonta- ja koekaivaushavaintoja (Luoto 2008, 2009, 2010 & 2011, Raninen 2010, Tupala 2011). Paperitehtaan aikaisia jäännöksiä on varmuudella Frenckellin koskisiiven edustalla (alakohde; s-kaavamerkintä) ja mahdollisesti Frenckellin punatiilikompleksin sisäpihalla (alakohde; s-kaavamerkintä)

Kosken alaputouksen länsirannalle perustettiin v. 1865 Idestamin puuhiomo (myöh. kattohuopatehdas). Sen pohjalta on samalle alueelle kasvanut yhä toiminnassa oleva Takon kartonkitehdas, jonka alue on täyttötöiden myötä laajentunut vanhan kosken alueelle peittäen mm. Ratassaaren. Takon tehdasalueen kaakkoispuolelle muodostuneella Kehräsaarella toimi Liljeroosin kehräämö vuodesta 1871 alkaen. Alaputouksen itärannalla toimi Verkatehdas vuodesta 1856 alkaen. Verkatehtaan puretun kutomorakennuksen paikka (inventointikohde nro 33) ja johdinpäädön jäännös (Tammerkoski 8; inventointikohde nro 27) ovat tämän inventoinnin perusteella uusia s-kaavamerkinnällä suojeltavia kohteita.

Edellä mainittujen tehtaiden järeät kivi- ja punatiilirakennukset, joista vanhin on Finlaysonin ”Kuusivooninkinen” (1836–7), kuuluvat Tammerkosken teollisuushistorialliseen kansallismaisemaan.

6.3.3. Muiden alueiden teollisuus

Suurin osa ennen vuotta 1905 toimineista Tampereen teollisuuslaitoksista sijaitsi inventointialueella, vaikka 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa teollisuus oli levinnyt myös Pyynikille, Kalevaan, Hatanpäälle jne. Vuoden 1905 tilannetta esittävässä kartassa on kuvattu inventointialueelle yli 100 tehdasta, jotka kaikki sijaitsivat ruutukaava-alueella lukuun ottamatta Tammerkosken suurteollisuuslaitoksia, yhtä Pyynikinharjun pohjoisrinteen konepajaa (myöhemmän Haarlan paperitehtaan lähellä), Lapinniemen puuvillatehdasta ja yhtä Juhannuskylässä ollutta laitosta (Jutikkala 1979: 119). Särkänniemen, Näsijärven etelärannan, Mäntinrannan ja Naistenlahden tehtaot tosin puuttuvat kartasta.

Em. kartan mukaan tehtaita oli 1900-luvun alussa lähes koko ruutukaava-alueella, tosin hyvin epätasaisesti jakautuneena. Enin osa ruutukaava-alueen tehtaista oli tietysti pieniä. V. 1890 toimintansa aloittanut Klingendahlin villakehräämö oli ensimmäinen yli 100 työntekijän teollisuuslaitos ruutukaava-alueella. Ruutukaava-alueella toimi lähinnä kevyttä teollisuutta, kuten tekstiilitehtaita, elintarviketehtaita ja graafisen alan laitoksia. Tammelassa tosin toimi myös joitakin suurehkoja metalliteollisuuslaitoksia. Yksi niistä oli Tammelaan v. 1898 siirtynyt Sommers, af Hällström & Waldens eli Tampereen konetehdas (vuodesta 1933 Kone ja Terä OY), jonka tehdaskompleksin pohjoisosa sijaitsi Tammelan puistokadun ja Moisionkadun välissä Osmonpuiston nykyisellä alueella. Nykyisellä puistoalueella sijainneet Jaguar-polkkupyörätehtaan ja sahanterätehtaan puretut rakennukset olivat nuoria, vuosilta 1929–42 (Riipinen 1948). Tästä syystä kohteeseen kohdistuvia suojelutoimenpiteitä ei ehdoteta.⁴

1930-luvulle tultaessa on nähtävissä trendi, jonka mukaan ydinkeskustaa ympäröivät asutokorttelit alkoivat hitaasti tyhjäntyä tehtaista ja uudet suuret teollisuuslaitokset syntyä kaupungin laidoille, mieluiten rautateiden varsille (Jutikkala 1979: 406). Tämä tarkoitti usein sijaintia inventointialueen ulkopuolella.

Näsijärven rannalla sijainneista kohteista kiinteitä muinaisjäännöksiä ovat tämän inventoinnin perusteella Onkiniemen panimon (inventointikohde nro 13) ja Näsijärven panimon (inventointikohde nro 14) rauniot. Yksi Mäntinrannan viinatehtaaseen (Tampereen höyrypolttimo) liittyvä rakennuksenpaikka on s-

⁴ Tämä ratkaisu perustuu Museoviraston Kulttuuriympäristön suojelu-osaston erikoistutkija V.-P. Suhosen kannanottoon (sähköposti allekirjoittaneelle 15. syyskuuta 2014).

kaavamerkinnällä suojeltava kohde (inventointikohde nro 32). Pyhäjärven puolella suojeltavia kohteita ovat Frencellin paperitehtaan kalkkiruukki (inventointikohde nro 2) ja Ratinanniemen teollisuusalue (mm. konepaja- ja telakkatoimintaa 1890-luvulla; inventointikohde nro 16).

6.4. Teollisuuskohteiden paikantaminen ja kohdeluetteloon valitseminen

Tammerkosken alueella on aiemmin tehty arkeologisia havaintoja historiallisista teollisuusrakennuksista ja -rakenteista 1) Kirjastonpuistossa, 2) Tampellan vanhan masuunin alueella, 3) Kirjastonpuiston kohdalla sijaitsevassa kosken länsirannan rantapenkereessä (ts. kosken rantamuurin länsipuolisen jalkakäytävän kohdalla), 4) Frencellin koskisiiven ja patomuurin välissä sekä 5) Tammerkosken pohjassa. Tässä inventoinnissa kiinnitettiin lisäksi huomiota Mältinrantaan eli Tammerkosken niskan länsirantaan Finlaysonin alueen pohjoispuolella sekä Verkatehtaanrantaan kosken alaputouksella.

Tammerkosken ranta-alueilla ei ole muita teollisuusarkeologisesti otollisia osa-alueita kuin edellä mainitut. Muissa Tammerkosken ranta-alueiden osissa teollisuusrakennuksia 1) joko ei ole karttalähteiden mukaan ollut tai sitten 2) järeä 1800-luvun ja 1900-luvun teollisuus- ja voimalaitosrakentaminen tai muu moderni rakentaminen on kaikella todennäköisyydellä hävittänyt jäljet aikaisemmista rakennuksista ja rakenteista, kuten vanhimmista tehdasrakennuksista sekä aiemmin mainituista vanutus- ja jauhomyllyistä.

Voidaan myös olettaa, että suurin osa ruutukaava-alueella sijainneista historiallisista teollisuuskohteista on pääosin tuhoutunut myöhemmän kerrostalorakentamisen myötä. Suurin osa tehtaista oli pieniä ja niiden rakennukset oletettavasti puisia ja vaatimattomia. Poikkeuksen muodostavat tietysti ne useat säilyneet historialliset teollisuusrakennukset, jotka ovat peräisin ruutukaava-alueen suurista tehtaista ja jotka lukeutuvat nykyisin rakennussuojelun piiriin.

Inventoinnissa pyrittiin historiallisen karttamateriaalin ja lähdekirjallisuuden perusteella paikantamaan mahdollisimman kattavasti seuraaviin ryhmiin lukeutuvat inventointialueella sijainneet teollisuuskohteet:

1. Tarkasta sijainnista riippumatta kaikki ennen vuotta 1850 toimineet esi- ja varhaisteolliset kohteet.
2. lästä riippumatta ne hävinneet teollisuuskohteet, jotka ovat toimineet seuraavilla ruutukaava-alueen ulkopuolisilla alueilla: Kirjastonpuistossa ja Tammerkosken rannoilla, Näsijärven etelärannalla ja Naistenlahden–Lapinniemen alueella sekä Pyhäjärven Viinikanlahden ympärillä eli tarkemmin sanoen Eteläpuistossa, Ratinaniemellä ja Viinikanojan alueella.
3. lästä riippumatta ne hävinneet teollisuuskohteet, jotka ovat toimineet ruutukaava-alueen nykyisin rakentamattomissa osissa (puistot ja laajat pysäköintialueet).

Luettelo 3 sisältyvät ne em. ryhmiin 1–3 kuuluneet kohteet, jotka esityövaiheen jälkeen jätettiin inventoinnin kohdeluettelon ja kenttättyövaiheen ulkopuolelle (kohteiden toiminta-aikaan liittyvät tiedot ovat peräisin lähteistä Rasila 1984: *passim*, Rasila 1988: *passim* ja Nummi 2012: *passim*).

Luettelo 3:

Inventoinnin kohdeluettelon ulkopuolelle jätetyt teollisuuskohteet

Nimi ja toiminta-aika

Syy kohdeluettelon ulkopuolelle jättämiseen

*Tammerkosken jauho-, vanutus-,
tamppi- ja parkkimyllyt*
(keskiajalta alkaen)

Paikannettavissa olevat sijaintikohdat
Tammerkosken yläputouksessa, Myllyniemellä
ja alaputouksessa myöhemmän rakentamisen
varmuudella tuhoamia.

Santalahden tiilitehdas
(1804–?, olemassa vielä v. 1890)

Sijaitsi ainakin v. 1887 nyk.
Haarlankadun ja Paasikiventien
välisellä alueella (kartta-asemointi S.
Raninen). Rakennusten jäännökset melko
varmasti tuhoutuneet Haarlan paperitehdasta
(1920) rakennettaessa tai viimeistään
Santalahden rantatunnelityömaan (2014)
myötä.

Brummertin nahkatehdas
(1819–70)

Todennäköisesti kerrostalorakentamisen
tuhoama.

Haggrenin pellavaöljymylly
(1819–43)

Todennäköisesti kerrostalorakentamisen
tuhoama.

Finlayson
(per. 1820)

Purettujen teollisuusrakennusten kohdat
myöhemmän rakentamisen hävittämiä.

Lundahlin karstatehdas
(1823–25)

Sijaintia ei kyetty selvittämään, vain 1
työntekijä

Kantin kattuuinipainamo
(1843–45)

Sijaintia ei kyetty selvittämään, vain 4
työntekijää.

Ahlgrenin/Elianderin savipiipputehdas
(1846–59)

Sijaintia ei kyetty selvittämään, vain 4
työntekijää.

Wennerqvistin kaakelitehdas
(1848–59)

Sijaintia ei kyetty selvittämään, vain 5
työntekijää.

Renforsin konepaja/naulaverstas
(1849–63)

Epäilemättä Kehräsaaren myöhemmän
teollisuusrakentamisen (1871–1973)
hävittämä.

Elianderin tulitikkutehdas
(1852–76)

Sijaintia ei kyetty selvittämään
(jossain nyk. Elianderinkadun ja
Elianderinrannan seudulla, tiiviisti rakennettua
asuinaluetta; tehtaanpaikka voisi olla

	paikannettavissa maaperän korkeiden fosforipitoisuuksien perusteella?).
<i>Mustalahden panimo</i> (1855–1904)	Todennäköisesti tuhoutunut satamalaiterakentamisen myötä (Mustalahden ja Korttelahden välinen niemi).
<i>Liljeroosin kehräämö</i> (per. 1871)	Vanhimmat rakennukset Kehräsaaren myöhempien kehräämörakennusten kohdalla.
<i>Soukkalahden höyrysaha</i> (1888–?, toiminnassa vielä 1900-l.)	Kekkosentien penkereen alla (kartta-asemointi S. Raninen).
<i>Onkiniemen konepaja</i> (1889–93)	Tehdasalueella sijaitsee tiheässä uusia kerrostaloja (Elianderinkadun ja Sahanteränkadun välinen kortteli).
<i>Tampereen höyrypuuseppä OY</i> (1894–1980)	Tuotantorakennusten kohta Onkiniemenkadun–Haarlankadun kerrostalojen tuhoama (hist. ilmakuvat ja kartta-asemointi S. Raninen).
<i>Santalahden sahanterätehdas</i> (1895–?, toiminnassa vielä 1930-l.)	Samassa korttelissa kuin em. Onkiniemen konepaja: vuoden 1946 ilmakuvassa näkyvät tehdasrakennukset nykyisten kerrostalojen kohdilla.

7. Tammerkosken pohjan vedenalaisrakenteet

Finlaysonin–Tampellan padon korkeudelta Kehräsaaren padon korkeudelle ulottuvalla Tammerkosken pohja-alueella dokumentoiduista vedenalaisrakenteista ei tehty uusia havaintoja inventoinnin yhteydessä (kosken ollessa kuivana tehty kohteiden maastodokumentointi ja alustavat tulkinnot: Kuitunen & Luoto 2011). Inventoinnin yhteydessä pyrittiin kuitenkin tarkistamaan ja tarvittaessa täydentämään rakenteista esitettyjä tulkintoja niiden mahdollisen muinaisjäännösstatuksen toteamiseksi.

Seuraavassa on tiivistelmä allekirjoittaneen tulkinnoista, jotka perustuvat dokumentoinnin yhteydessä v. 2011 esitettyihin alustaviin tulkintoihin sekä tämän inventoinnin yhteydessä läpikäytyihin historiallisiin karttoihin ja valokuvaan (yksityiskohtaisemmin ks. kohdeluettelo). Kohteiden suojelutarpeen määrittäminen perustuu suoraan Museoviraston Kulttuuriympäristön suojelu-yksikön intendentti Maija Matikan kannanottoihin (muinaisjäännösrekisterin päivitykset syyskuussa 2014 sekä sähköpostit allekirjoittaneelle 26.9. ja 16.10.2014).

- *Tammerkoski 1*: sähkölaitoksen vesiruuhen jäännöksiä, ehkä vasta 1900-luvulta. S-kaavamerkintä.
- *Tammerkoski 2*: johonkin koskityömaahan liittyviä jäännöksiä, ei suojeltavia.
- *Tammerkoski 3*: alakohde 3b on Frenckellin paperitehtaan neulapadon jäännös noin vuodelta 1900, alakohde 3a Konsulinsaaren rantamuriin liittyvä puurakenne luultavasti 1900-luvulta. S-kaavamerkintä.

- *Tammerkoski 4*: Frenckellin paperitehtaan vesiruuhen ja vedenpoistokanavien jäännöksiä, ehkä 1900-luvun alusta. S-kaavamerkintä.
- *Tammerkoski 5*: alakohde 5a tunnistamaton puujäännös, alakohteet 5b–d kosken keskiputouksen rantamuurien rakentamiseen liittyviä puujäännöksiä 1900-luvulta. Ei suojeltavia.
- *Tammerkoski 6*: tunnistamaton puurakenne, ehkä yhteydessä Verkatehtaan. Ei suojeltava.
- *Tammerkoski 7*: tilapäispadon jäännös? Ehkä liittyy Verkatehtaan ja Kattohuopatehtaan v. 1880 saamaan lupaan rakentaa tilapäispato alaputoukseen (Kaukovalta 1930). Ei suojeltava.
- *Tammerkoski 8*: alakohde 8a on Verkatehtaan johdinpäädön jäännös (1800-luvun lopulta), alakohde 8b tunnistamaton puurakenne. S-kaavamerkintä.
- *Tammerkoski 9*: Tammerkosken alaputouksen neulapadon jäännös (v. 1898). Kiinteä muinaisjäännös.
- *Tammerkoski 10*: Hämeensillan rakennustelineiden ja muiden työmaarakenteiden jäännöksiä 1920-luvulta. Ei suojeltavia.

8. Työssä käytetyt historialliset kartat

1650: Tammerkosken seudun kartta. Piirtäjä: D.V. Ekman. Jäljennös julkaistu lähteessä Rasila 1988: 343. Säilytyspaikka: Tampereen kaupunginarkisto.

1696a: *Geometrisk Afritningh öfwer Tammerfors Gårdh Belägen i Björneborgs Lähn, Sattagunda*. (Maakirjakartta Tammerkosken kartanosta.) Piirtänyt: Olof Mört.

Www-julkaisu: Historialliset kartat (www.vanhatkartat.fi),

<https://jyx.jyu.fi/dspace/handle/123456789/16942>, katsottu 25.8.2014.

Originaali: Kansallisarkisto, arkistoyksikkö: KA h8: 4/1-4. Tampere; Tiluskartta ja selitys Tampereen kartanosta sekä Paarmaniemen ja Saaren torpista.

1696b: Vuoden 1696 maakirjakartan toinen versio. Julkaistu lähteessä Rasila 1988: 335. Originaali: Tampereen kaupunginarkisto.

1758: *Första Delen utaf Chartan öfver Hatanpä och Härmälä rusthållens, Winicka augments hemmanets med en del af Tammerfors säteries jemte Tamerfors bys ägor*. (Isojakokartta.) Piirtäjä: Isaac Lithov. Julkaistu lähteissä Rasila 1988: 339 ja Nummi 2012: 6. Mustavalkoinen valokuvakopio Tampereen museoiden Siiri-tietokannassa, Tampereen museot 341: 19: 16 (kuvaaja: Teuvo Mäkinen). Originaali: Kansallisarkisto, arkistoyksikkö: H8:4/11-18 Tampere; Tampereen säterirustholli, Hatanpään ja Härmälän rustitilat sekä Viinikan aputalo: tiluskartta, pöytäkirja ja selitys.

1759: (Tammerkosken niskan kartta). Piirtäjä: Isaac Lithov. Originaali: Kansallisarkisto, Maanmittaus-hallituksen uudistusarkisto, H8:4/55-57 Tampere; Kartta ja selitys Mylly- eli Selkäsaaresta.

1775: (*Otsikosta ei saatu selvää, alkaa sanoilla "Charta öfver Situation"*). Tampereen asemakaavaluonnos. Piirtäjä: Daniel Hall. Julkaistu lähteessä Rasila 1988: 396. Originaali: Riksarkivet (Ruotsi). Joh. Tillbergin piirtämä jäljennös *Charta öfver Tammerfors Stad i Björneborgs Län och öfre Satakunda Häräd* (1808): mustavalkoinen valokuvakopio Tampereen museoiden Siiri-tietokannassa, Tampereen museot 341: 19: 20 (kuvaaja: Teuvo Mäkinen). Jäljennös julkaistu lähteessä Voionmaa 1929: 181. Originaali: Tampereen kaupunginarkisto.

1779: *Plan till Tammerfors stad uti Åbo och Björneborgs län jämte charta öfver den jord, hvilken Kongl. Maj:t staden i nåder uplåtitt till betesmark, plantager och kryddgårdar m.m.* (Tampereen asemakaavakartta.) Piirtäjä: Daniel Hall. Ote kartasta julkaistu lähteessä Rasila 1988: 408; kokonaan julkaistu lähteessä Voionmaa 1929: 183. Originaali: Riksarkivet (Ruotsi), referensкод: SE/RA/81001/#/0431/00001.

1780: *Charta öfver Tammerfors stad belägen uti Åbo och Björneborgs läners höfdingedöme samt de därunder lydande ägor.* (Tampereen asemakaavakartta.) Piirtäjät: Jean Limon & Jac. Stålström. Julkaistu lähteessä Rasila 1988: 422. Mustavalkoinen valokuvakopio Tampereen museoiden Siiri-tietokannassa, Tampereen museot 341: 19: 29 (kuvaaja: Teuvo Mäkinen). Originaali: Riksarkivet (Ruotsi), referenskod: SE/RA/1134/ 14/33/ #/0199:00001.

1781a: *Special Charta öfver Tammerfors ström och påbegynte Stad.* (Rekognosointikartta Tampereen alueesta.) Piirtäjä: N. J. Ehrenström. Julkaistu lähteessä Rasila 1988: 448. Originaali: Krigsarkivet (Ruotsi).

1781b: *Special Charta öfver Tammerfors ström och påbegynte Stad.* (Rekognosointikartta Tampereen alueesta.) Piirtäjä: Alexander Rudbeck. Julkaistu lähteessä Salminen 2011: 22. Originaali: Krigsarkivet (Ruotsi), referenskod: SE/KrA/0411/A/04/7004/2.

1800?: Vuonna 1941 jäljennetty Tammerkosken yläputousta ja vanhan kruununpolttimon aluetta esittävä kartta (oikeaksi todistettu jäljennös). Originaalin piirtäjä: Petter Bergius. Mustavalkoinen valokuvakopio Tampereen museoiden Siiri-tietokannassa, Tampereen museot 341: 19: 57 (kuvaaja: Teuvo Mäkinen). Originaalin arkistointipaikka ei tiedossa.

1820: *Geometrisk afritning hvilken upptager de ägor Höga Kronan i afseende å Manufaktursverk inrättningar sig tillhandlat i Tammerfors stad.* (Kartta vanhan kruununpolttimon alueesta). Piirtäjä: Johan Gust. Wallenius. Puhtaaksipiirretty versio julkaistu lähteessä Rasila 1988: 572. Mustavalkoinen valokuvakopio Tampereen museoiden Siiri-tietokannassa, Tampereen museot 341: 19: 74 (kuvaaja: Teuvo Mäkinen). Originaalit: Hämeenlinnan maakunta-arkisto, Hämeen läänin maanmittauskonttorin arkisto I, arkistoyksikkö: 24:8 Geometrisk afritning hvilken upptager de ägor höga kronan i afseende å manufactur verks inrättningar [...]; Kansallisarkisto, Maanmittaushallituksen uudistusarkisto, arkistoyksikkö: H8:4/5-7 Tampere; Kartta siitä osasta minkä valtio on ostanut Tampereen kaupungilta teollisuuslaitosten perustamista varten sekä pöytäkirja, tilusselitelmä ja jakokirja.

1822a: *Karta öfver Tammerfors Samfällighets Bröstmark inom Messuby Socken och Tavastehus Län.* (Kartta Tammerkosken itäpuolisesta alueesta). Piirtäjä: J. G. Wallenius. Julkaistu lähteessä Rasila 1984: 166. Originaali: Kansallisarkisto, Maanmittaushallituksen uudistusarkisto, arkistoyksikkö: H8:4/20-38 Tampere.

1822b: *Del af Relations Ritning öfver Strömrrensings Arbetet uti Öfversta Vattenfallet af Tammerfors.* (Kartta Tammerkosken yläputouksesta ja ns. Teiskolaisten ruuhesta). Piirtäjä: epäselvä. Mustavalkoinen valokuvakopio Tampereen museoiden Siiri-tietokannassa, Tampereen museot 341: 19: 58 (kuvaaja: Teuvo Mäkinen). Originaalin arkistointipaikka ei tiedossa.

1825: *Geometrisk Plan Charta öfver Tammerfors Stads Tomter och en del Plantager Belägne i Åbo och Björneborgs Län med Ålands Höfdinge Döme.* (Tampereen tonttikartta). Piirtäjä: J. G. Wallenius. Ote kartasta julkaistu lähteessä Rasila 1988: 579. Mustavalkoinen valokuvakopio Tampereen museoiden Siiri-tietokannassa, Tampereen museot 341: 19: 23 (kuvaaja: Teuvo Mäkinen). Originaali: Hämeenlinnan maakunta-arkisto, Hämeen läänin maanmittauskonttorin arkisto, arkistoyksikkö: Ia33 Messukylä 24: 8.

1820-luku? Vuonna 1942 jäljennetty Tammerkosken ylä- ja keskiputousta esittävä karttaote (oikeaksi todistettu jäljennös). Originaalista ei tietoa. Kartassa mukana Finlaysonin tehtaan varhaisia rakennuksia ja vesiruuhi, mutta ei Kuusivooninkista (1836), joten oletettavasti esittää 1820-luvulle tai

1830-luvun alkuun ajoittuvaa vaihetta. Mustavalkoinen valokuvakopio Tampereen museoiden Siiri-tietokannassa, Tampereen museot 341: 19: 68 (kuvaaja: Teuvo Mäkinen).

1830: *Project till utvigande af Tammerfors Stad.* (Tampereen asemakaavaluonnos.) Piirtäjä: C. L. Engel. Julkaistu lähteessä Rasila 1984: 8. Originaali: Tampereen kaupunginarkisto.

1841: *Plan af Tammerfors utgifven 1841 af C. W. Gyldeń.* (Tampereen asemakaavakartta.) Piirtäjä: C. W. Gyldeń.

Www-julkaisu: Kansalliskirjasto, Suomen karttoja ja kartastoja,

<http://www.doria.fi/handle/10024/59030>, katsottu 25.8.2014.

Julkaistu myös lähteessä Rasila 1984: 730. Originaali: Kansallisarkisto, Maanmittaushallituksen uudistusarkisto, arkistoyksikkö H H8:4/10-10a Tampere; Kartta Tammerkoskesta ja Tampereen kaupungista.

1842: *Plan karta öfver en del af Tammerfors ström jemte derinvid befinteliga Fabriks anläggningar.* (Tammerkosken yläputouksen kartta.) Piirtäjä: Gustaf Mohell. Mustavalkoinen valokuvakopio Tampereen museoiden Siiri-tietokannassa, Tampereen museot 341: 19: 18 (kuvaaja: Teuvo Mäkinen). Puhtaaksi piirretty jäljennös julkaistu lähteessä Rasila 1984: 64. Originaali: Kansallisarkisto, Hydrografisen toimiston kartat, arkistoyksikkö: HyTo la. 715:/ - - 1.

1847a: *Messukylän pitäjänkartta.* Digitaaliarkisto (<http://digi.narc.fi/digi/>), Pitäjänkartasto, arkistoyksikkö 2123 09 + 2124 07 la*.

1847b: *Pirkkalan pitäjänkartta.* Digitaaliarkisto (<http://digi.narc.fi/digi/>), Pitäjänkartasto, arkistoyksikkö 2123 09 la*.

1849: (Tammerkosken kartta). Piirtäjä ei tiedossa. Originaali: Kansallisarkisto, Maanmittaushallituksen uudistusarkisto, arkistoyksikkö H H8 (tarkemmat tiedot jäivät merkitsemättä muistiin arkistokäynnin yhteydessä).

1860: (Tammerkosken kartta). Piirtäjä: H.R. Klingstedt. Originaali: Kansallisarkisto, Maanmittaushallituksen uudistusarkisto, arkistoyksikkö H H8:4/10-10a Tampere; Kartta Tammerkoskesta ja Tampereen kaupungista.

1865: (Tammerkosken kartta). Piirtäjä: A. Öhman. Originaali: Kansallisarkisto, Maanmittaushallituksen uudistusarkisto, H8:4/41 Tampere; Kartta ja selitys Tammerkoskesta siinä olevine teollisuuslaitoksineen, laadittu valtaväylän y.m. määramistä varten.

1868: *Projekt till reglning och utvidning af Tammerfors.* (Tampereen asemakaavakartta.) Piirtäjä: Alb. Edelfelt. Julkaistu lähteessä Rasila 1984: 158. Originaali: Tampereen kaupunginarkisto.

1872: (Tiluskartta). Piirtäjä: I. J. Ingberg. Originaali: Kansallisarkisto, Maanmittaushallituksen uudistusarkisto, arkistoyksikkö H8:4/42-51 Tampere; Kartta, pöytäkirja ja karttaselitelämä osasta Tampereen lohkokunnan tiluksia Messukylän kunnassa (Kyttälän kylässä).

1875a: *Tammerfors ström år 1875.* (Tammerkosken alaputouksen kartta.) Piirtäjä ei tiedossa. Julkaistu lähteessä Rasila 1984: 75. Originaali: Kansallisarkisto, Senaatin talousosaston AD-aktikartat ja piirustukset, arkistoyksikkö: sto ad 718/272 1883 5. Tammerfors ström år 1875.

1875b: Ote Kyttälän esikaupungin tonttikartasta. Ei tarkempia tietoja. Piirtäjä ei tiedossa. Julkaistu lähteessä Rasila 1984: 168. Originaali: Tampereen kaupunginarkisto.

1876: Ote Tammerkosken yläputousta esittävästä kartasta. Ei tarkempia tietoja. Piirtäjä ei tiedossa. Julkaistu lähteessä Rasila 1984: 54. Originaalin arkistointipaikka ei tiedossa (Tampereen kaupunginarkisto?).

1879: *Karta öfver Firman J.C. Frenckell et Son, Wattenverksanläggningar I Tammerfors ström.* (Tammerkosken keskiputouksen kartta). Piirtäjä: H. Nordenswan. Mustavalkoinen valokuvakopio Tampereen museoiden Siiri-tietokannassa, Tampereen museot 341: 19: 69 (kuvaaja: Teuvo Mäkinen). Originaalin arkistointipaikka ei tiedossa.

1879: Ote Tamperetta esittävästä suomenkielisestä tonttikartasta. Ei tarkempia tietoja. Piirtäjä ei tiedossa. Julkaistu lähteessä Rasila 1984: 724. Originaali: Tampereen kaupunginarkisto.

N. 1880: *Kartan öfver Tammerfors Ström.* (Tammerkosken kartta). Piirtäjä: M. Zilliacus. Mustavalkoinen valokuvakopio Tampereen museoiden Siiri-tietokannassa, Tampereen museot 341: 19: 27 (kuvaaja: Teuvo Mäkinen). Originaalin arkistointipaikka ei tiedossa.

1882a: *Pinta-kartta Tampereen kaupungin kosken länsipuolella olevan osan yli.* Piirtäjä: Aug. Ahlqvist. Julkaistu lähteessä Rasila 1984: 728. Originaali: Tampereen kaupunginarkisto.

1882b: *Pinta kartta Tampereen kaupungin yli.* Piirtäjä: Aug. Ahlqvist. Originaali: Tampereen kaupunginarkisto; Kansallisarkisto, Einar W. Juvan karttakokoelma, arkistoyksikkö: J. N:o 134 Plan karta öfver Tammerfors stad. Upprättad år 1882 af Aug. Ahlberg.

1882c: *Relations karta öfver Takfilt och Klädesfabriken vid Tammerfors ström.* (Kattohuopa- ja Verkatehtaan kartta Tammerkosken alaputouksella.) Piirtäjä ei tiedossa. Julkaistu lähteessä Rasila 1984: 75. Originaali: Kansallisarkisto, Senaatin talousosaston AD-aktikartat ja piirustukset, arkistoyksikkö: ?.

1887: *Tampereen kaupunki ja lähiseutu.* Piirtäjä: F. L. Calonius. Julkaistu lähteessä Nummi 2012: 6. Originaali: Tampereen kaupunginarkisto?

1889: *Tampereen kaupungin Kyttälän kaupunginosan asemakartta.* Piirtäjä: V. Lindholm. Julkaistu lähteessä Rasila 1984: 171. Originaali: Tampereen kaupunginarkisto.

1896: *Tampereen kaupungin asemakartta. Tehty vuonna 1896.* Piirtäjä: Lambert Petterson. Www-julkaisu: Kansalliskirjasto, Suomen karttoja ja kartastoja, <http://www.doria.fi/handle/10024/92047>, katsottu 25.8.2014.

1902: *Tampere – Tammerfors. Suomen Matkailija-Yhdistyksen Suomi-kartasto.* Piirtäjä ei tiedossa. Www-julkaisu: Suomen historian dokumentteja, <http://www.histdoc.net/kaup1902/tampere.gif>, katsottu 25.8.2014.

1908: *Tampereen kaupungin asema- ja aluekartta.* Hämeenlinnan maakunta-arkisto, Karttakokoelma, arkistoyksikkö: B:18, 34 Tampereen kaupungin asema- ja aluekartta.

9: Inventointikohteita historiallisissa valokuvissa

V. 1886 perustettu Näsijärven panimo raunioituneena noin v. 1918. Rannassa sijainneen harkkokivi- ja tiilirakennuksen raunioita on säilynyt Särkänniemen luoteisrannan kallioilla Sara Hildénin taidemuseon lähellä. Kuvaaja: E. A. Bergius (kuvankäsittely: S. Raninen). Tampereen museot 196: 2725. (Siiri-tietokanta, Tampereen museot).

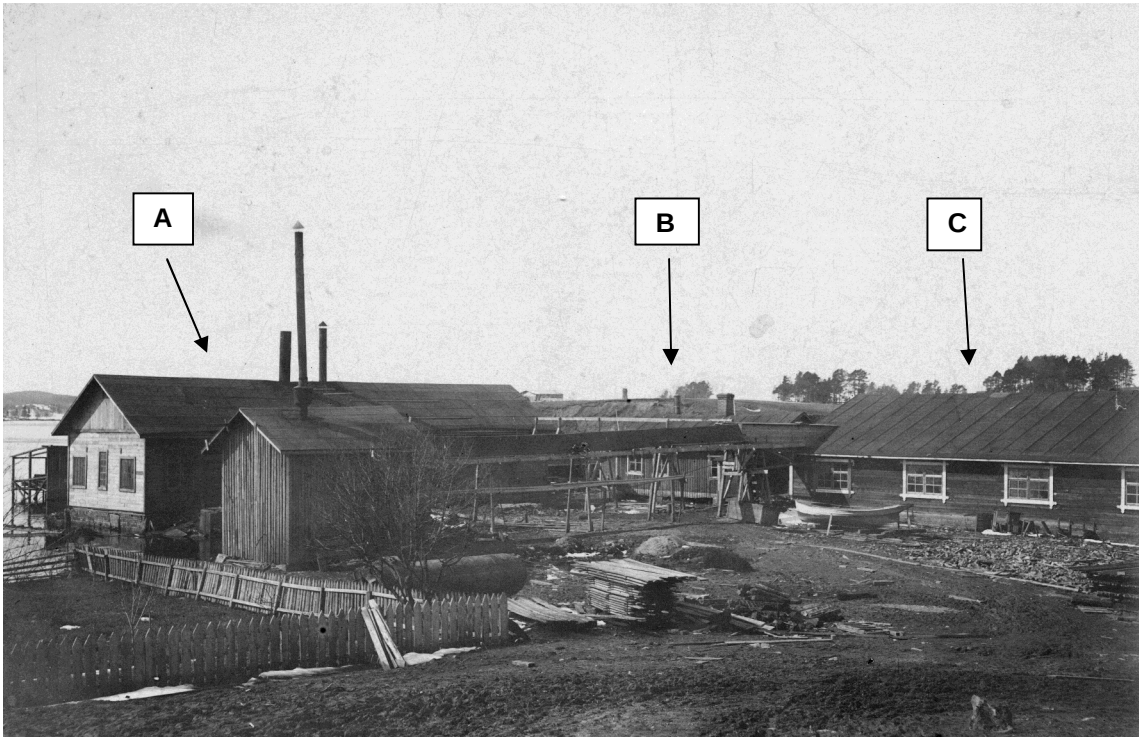
Onkiniemen rannalla sijaitsevia teollisuusrakennuksia maaliskuussa 1928. Onkiniemen panimon (1863–1916) vielä purkamattomat rakennukset? Kuvaaja: Veikko Kanninen (kuvaotteen rajaus ja suurennos: S. Raninen). AL 130: 1 (Siiri-tietokanta, Tampereen museot).

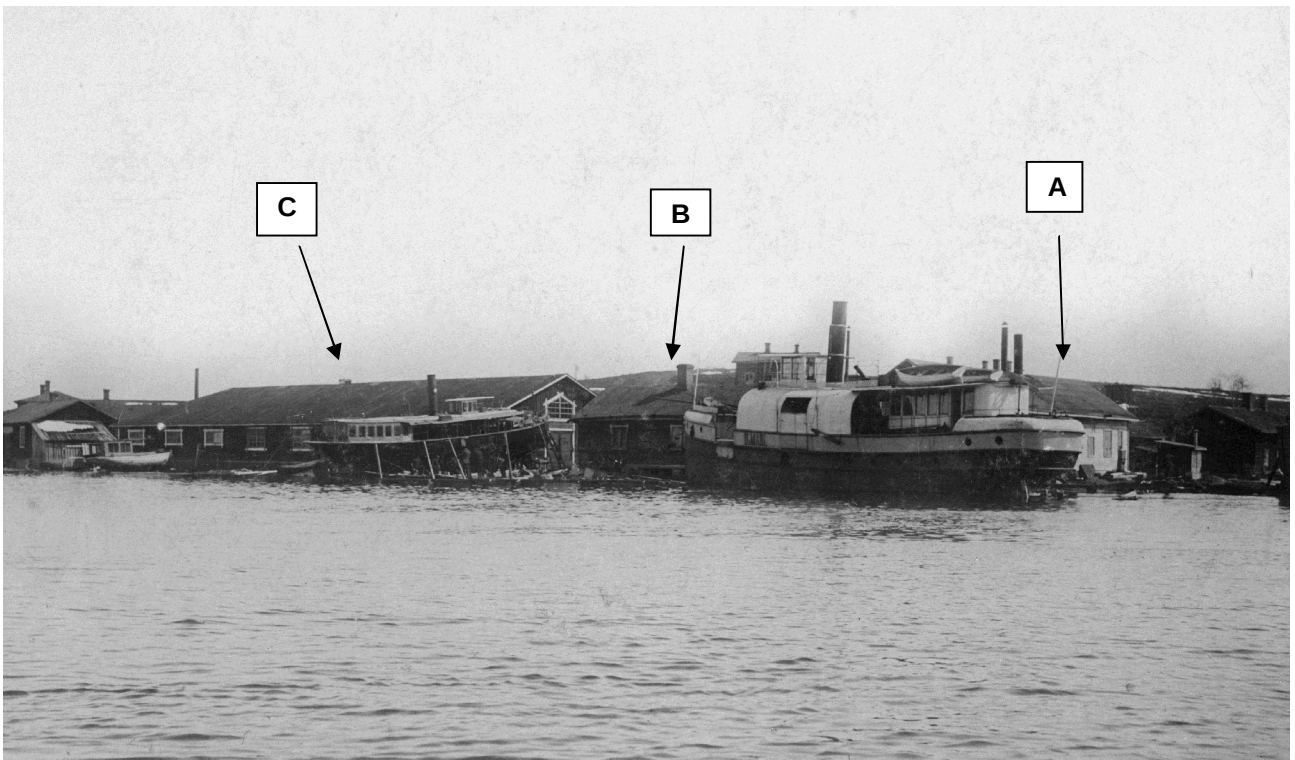
Mältinrannalla sijainnut Tampereen höyrypolttimo (viinatehdas) kieltolain aikana huhtikuussa 1928. Kuvassa oikealla sijaitsee 1870-luvulla rakennettu polttimorakennus (korkeapiippuinen rakennus), jonka paikka on sittemmin tuhoutunut Näsinsiltaa rakennettaessa. Nuolella on merkitty asuinrakennus, jonka paikka on säilynyt Näsinkalliolla. Vasemmalla rautatiesilta ja purjehdusseuran paviljonki Pajasaarella, taustalla kallion laella Näsinslinna (Milavida). Kuvaaja: Hannu Rantakallio. VAR: 283 (Siiri-tietokanta, Tampereen museot).

Kuvassa vasemmalla v. 1874 perustettu Naistenlahden höyrysaha 1900-luvun alussa (korkeapiippuinen rakennus). Lapinraunioksi tulkittu kiviröykkiö, jonka mainitaan tuhoutuneen sahaa rakennettaessa, lienee sijainnut kuvassa näkyvillä rantakallioilla. Höyrysaahankin sijaintipaikka on sittemmin tuhoutunut ja rantakalliot louhittu pois. Oikeassa laidassa Armonkallion kaupunginosaa. Kuvaaja: William Lomax. HM 1381: 153 (Siiri-tietokanta, Tampereen museot).

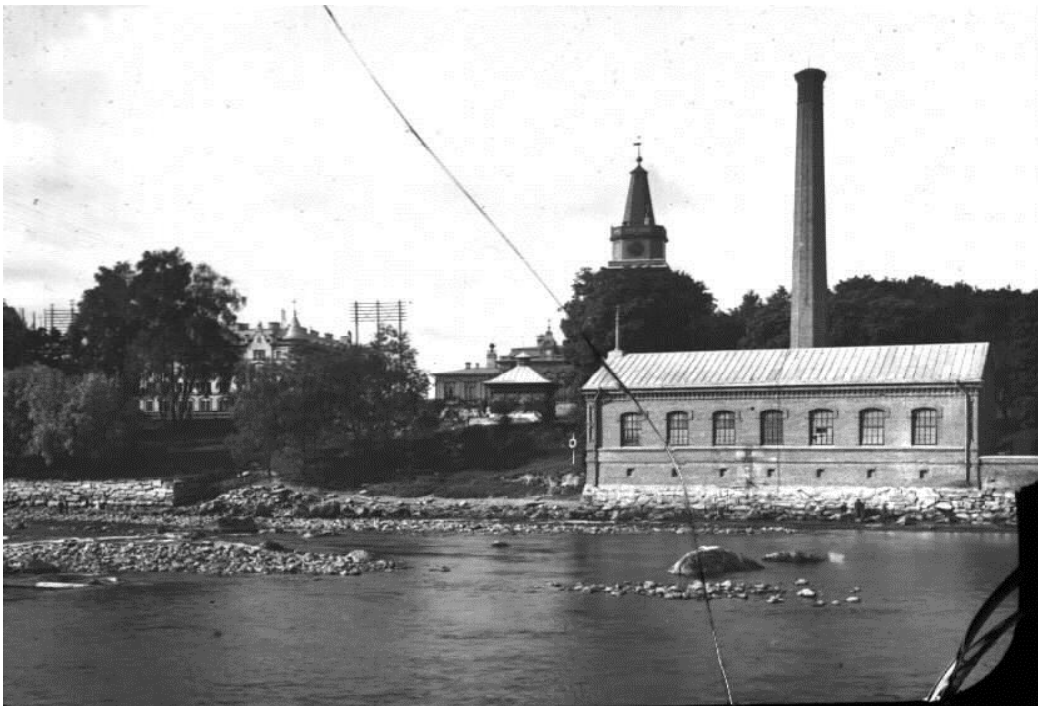
Ratinan teollisuusalueen rakennuksia Ratinanniemen kärjessä 1890-luvun lopulla. Rakennuksissa toimi kuvanottoaikana Wahlstedtin höyrylaivatelakka; alueella toimi muissa vaiheissa konepajoja, lasiruukki ja meijeri. Kuvaaja: tuntematon. Tampereen museot 1071: 2 (Siiri-tietokanta, Tampereen museot).

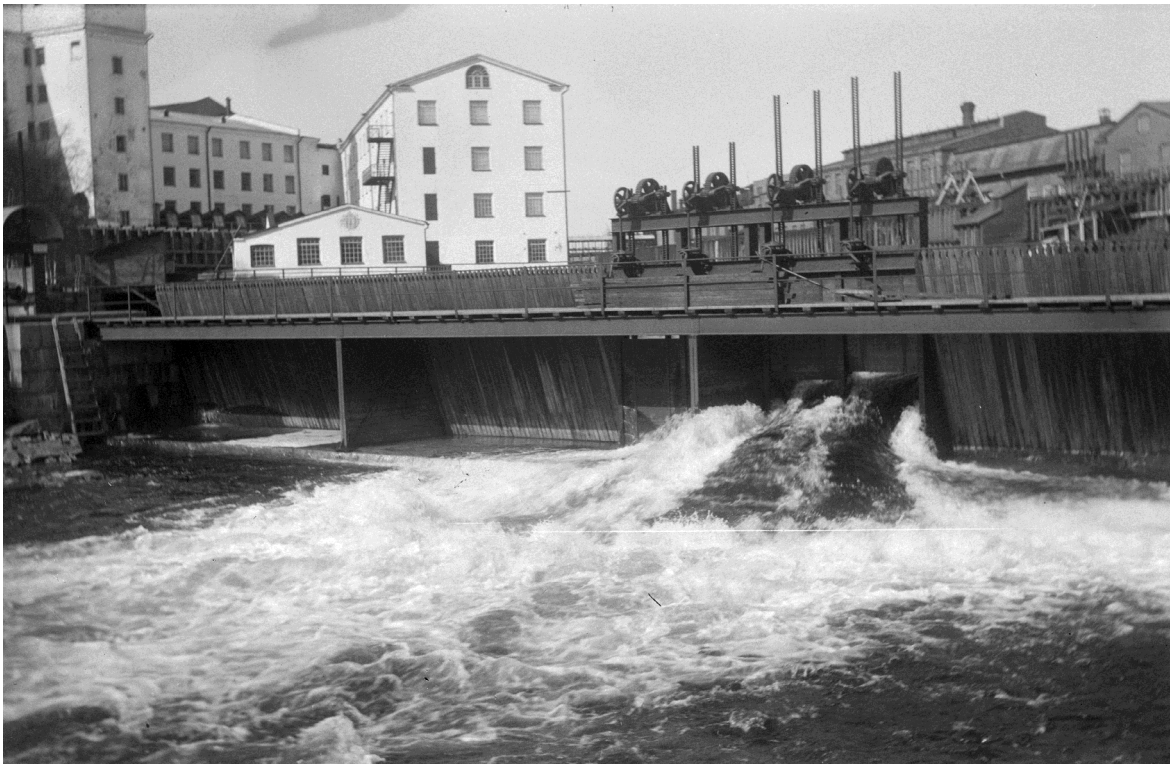
Höyrylaiva Ratinan teollisuusalueella sijainneen Wahlstedtin telakan rannassa v. 1897. Kuvaaja: tuntematon. Kuvassa samoja rakennuksia kuin ylempänä. Tampereen museot 1071: 5 (Siiri-tietokanta, Tampereen museot).

Frenckellin paperitehtaan kalkkiruukki Pyhäjärven rannalla (nykyisessä Eteläpuistossa) 1890-luvulla. Kuvaaja: William Lomax. HM 1372: 1: 1 (Siiri-tietokanta, Tampereen museot).

V. 1877 rakennettu Frenckellin paperitehtaan massahiommo, jonka raunio sijaitsee nykyisen Kirjastonpuiston rannassa maanpinnan alla. Kuvaaja: William Lomax. HM 1372: 210 (Siiri-tietokanta, Tampereen museot).

Tammerkoski 3b: Frenckellin neulapato 1900-luvun alussa. Taustalla Finlaysonin (vasemmalla) ja Tampellan (oikealla) rakennuksia. Kuvaaja: Richard Thulé. HM 2242: 16 (Siiri-tietokanta, Tampereen museot).

Tammerkoski 9: alaputouksen neulapato 1900-luvun alussa. Taustalla Verkatehtaan värjäämö ja kutomo. Kuvaaja: tuntematon. TKM 173: 3 (Siiri-tietokanta, Tampereen museot).

10. Yhteenveto ja loppupäätelmät

Inventoinnin jälkeen Tampereen keskustan osayleiskaava-alueelta tunnetaan seitsemän kiinteää muinaisjäännöstä (rauhoidusluokka 2), joista yksi on vedenalainen. Lisäksi alueelta tunnetaan s-kaavamerkinnällä suojeltavia käytöstä jääneitä kulttuuriperintökohteita.

Kaikki em. kohteet ovat historiallisia ja useimmat niistä liittyvät Tampereen teollisuushistoriaan.

Inventointia voi pitää historiallisten maaseutuasutuskohteiden ja teollisuushistoriallisten kohteiden osalta varsin kattavana. Elianderin tulitikkutehdas on ehkä merkittävin teollisuushistoriallinen kohde, jota ei käytössä olleiden julkaisujen ja arkisto- tai karttalähteiden avulla kyetty paikantamaan riittävällä tarkkuudella (ks. sivu 38, luettelo 3).

Tampereella 17.10.2014

Sami Raninen

JULKAISTUT LÄHTEET

Adel, Vadim 1999: Reuharinniemen arvoitukset – lapinrauniotutkimuksia Tampereella. *Pirkan maan alta*: 14–25. Tampereen museoiden julkaisuja 52.

Arajärvi, Kirsti 1954: *Messukylän–Teiskon–Aitolahden historia* I. Tampereen kaupunki, Teiskon ja Aitolahden kunnat.

Donner, Julia 2005: *Koskimaiseman puistot. Koskipuiston ja Kirjastonpuiston historiallinen selvitys*. Tampereen kaupunki, Viher-suunnittelu. Www-julkaisu:
www.tampere.fi/tiedostot/5ehtb46Xv/koskimaisemanpuistot.pdf, katsottu 8.9.2014.

Heikkilä, Mikko 2012: Tampere – saamelaisen Tammerkosken kaupunki. *Virittäjä* 1/12: 117–24.

Jussila, Timo & Sepänmaa, Timo 2003: Kylätontteja ja eräsijoja. Pirkanmaan historiallisen ajan muinaisjäännösten inventointi. – *Pirkan maan alta* 4, s. 39–47. Tampereen museot.

Jutikkala, Eino 1979: *Tampereen historia* III. Vuodesta 1905 vuoteen 1945. Tampereen kaupunki.

Karikoski, V. A. M., Kannel, T. K. & Lavonius K. A. (toim.) 1951: *Suomen teollisuus*. Kustannusosakeyhtiö Kivi.

Kaukovalta, K. V. 1930: *Tampereen Verkatehtaan historia 1797–1929*. Tampereen Verkatehdas.

Niukkanen, Marianna 2009: *Historiallisen ajan kiinteät muinaisjäännökset. Tunnistaminen ja suojelu*. Museoviraston rakennushistorian osaston oppaita ja ohjeita 3.

Nummi, Ulla 2012: *Tampereen keskustan rantojen käytön historia 1700-luvulta lähtien*. Tampereen kaupunki. Maankäytön suunnittelu. ID 639 163. Www-julkaisu:
<http://www.tampere.fi/kaavatjakiinteistot/kaavoitus/yleiskaavoitus/keskustanstrateginenosayleiskaava/selvitykset.html>, katsottu 1.9.2014.

Rasila, Viljo 1984: *Tampereen historia* II. 1840-luvulta vuoteen 1905. Tampereen kaupunki.

Rasila, Viljo 1988: Markkinapaikasta tehdaskaupungiksi. – *Tampereen historia* I. Vaiheet ennen 1840-lukua, s. 316–744. Tampereen kaupunki.

Riipinen, Ale-Einari 1948: *Kone ja Terä Oy (ent. Osakeyhtiö Sommers, af Hällström & Waldens) 1897–1947*. Kone ja Terä Oy.

Salo, Unto 1988: Tampereen esihistoria. – *Tampereen historia* I. Vaiheet ennen 1840-lukua, s.51–160. Tampereen kaupunki.

Salo, Unto 2000: Suomi ja Häme, Häme ja Satakunta. – *Hämeen käräjät* I, s. 18–231. Toim. Jukka Peltovirta. Hämeen heimoliitto, Emil Cedercreutzin säätiö.

Salminen, Tapio 2011: Tammerkosken keskiaika. – *Tammerkoski ja kosken kaupunki*, s. 18–33. Tampereen museoiden julkaisuja 115.

Seppänen, Jouko 2007: Kaava 8167. Mäntinrannan uimapaikka, asemakaava-alue ja lähivaikutusalue. *Selvitykset asemakaavan muuttamiseksi*, 21.7.2007. Www-julkaisu:
<http://www.tampere.fi/ytoteto/kaupunkimittaus/maastotietopalvelu/ikaalinen08/seppanen.pdf>,

katsottu 3.9.2014.

Suvanto, Seppo 1988: Talonpoikainen Tampere keskiajalta 1600-luvun puoliväliin. – *Tampereen historia I. Vaiheet ennen 1840-lukua*, s.161–315. Tampereen kaupunki.

Taavitsainen, J.-P. 1990: *Ancient Hill-forts of Finland, with Special Reference to the Hill-fort of Kuhmoinen*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 94. Helsinki.

Tampereen rakennuskulttuuri, maisemat ja luonnonsuojelu. Tampereen kaupungin kaavoitusvirasto By/3/1985.

Voionmaa, Väinö 1929: *Tampereen historia Ruotsin aikana. Tampereen kaupungin historia, I osa*. Tampereen kaupunki.

ARKISTOLÄHTEET

(Pirkanmaan maakuntamuseo, Kulttuuriympäristöyksikön arkisto)

Heiskanen, Jari 2010: *Apteekkareita ja paperiteollisuutta Tampereen Kirjastonpuistossa*. Pirkanmaan maakuntamuseo, Kulttuuriympäristöyksikkö.

Heiskanen, Jari & **Luoto**, Kalle 2004: Kauppi-Niihaman osayleiskaava-alue. *Kulttuuriympäristöinventointi*. Pirkanmaan maakuntamuseo.

Kuitunen, Hannele & **Luoto**, Kirsi 2011: Tammerkoski. *Tarkastusraportti*. Pirkanmaan maakuntamuseo, Kulttuuriympäristöyksikkö.

Luoto, Kalle 2008: Tampere Kirjastonpuisto. *Arkeologinen inventointi*. Pirkanmaan maakuntamuseo, Kulttuuriympäristöyksikkö.

Kalle, Luoto 2009: Tampere Kirjastonpuisto. *Arkeologinen valvonta*. Pirkanmaan maakuntamuseo, Kulttuuriympäristöyksikkö.

Luoto, Kalle 2010: Tampere Kirjastonpuisto. *Arkeologinen koekaivaus*. Pirkanmaan maakuntamuseo, Kulttuuriympäristöyksikkö.

Luoto, Kalle 2011: Tampere Kirjastonpuisto. *Arkeologinen koekaivaus*. Pirkanmaan maakuntamuseo, Kulttuuriympäristöyksikkö.

Lyytinen, Hanna 2001: *Frenckell. Rakennushistoriallinen dokumentointi*. Arkkitehtitoimisto Hanna Lyytinen ky.

Mahlen, Rainer & **Leinonen**, Anu 1990: *Tampellan kanta-alueen historia vuosina 1850–1890. Rakennuskannan perusselvitys Tampereen kaupunginviraston kaavoitusviraston toimeksiannosta*.

Nurminen, Teija & **Rajala**, Ulla 1995: *Tampereen kaupungin inventointi 1994*. Tampereen museot.

Poutiainen, Hannu & **Rostedt**, Tapani 2012: Tampere Alexandra Siltasen puisto / Tampellan masuuni. *Koekaivaus*. Mikroliitti OY.

Raninen, Sami 2010: Tampere Kirjastonpuisto. *Arkeologinen valvonta*. Pirkanmaan maakuntamuseo, Kulttuuriympäristöyksikkö.

Räty, Jouko 1971: *Tampereen muinaisjäännökset. Tampereen alueen, paitsi Teiskon kaupunginosan, inventointi*. Museovirasto.

Tampereen kaupungin intranet: Sähköiset kartta- ja ilmakuva-aineistot.

Tupala, Ulla 2011: Tampere Kirjastonpuisto. *Arkeologinen dokumentointi ja valvonta*. Pirkanmaan maakuntamuseo, Kulttuuriympäristöyksikkö.

KOHDEHAKEMISTO

Koordinaatisto: ETRS-TM35FIN

1. Erkkilä

- **Rauhoitusluokka:** 3
- **Tuhoutunut – ei muinaisjäännös**
- **Ajoitus:** keskiaika–1800-luku
- **Muinaisjäännöstyyppi:** asuinpaikat – kyläpaikat
- **Keskikoordinaatti:** i 327828 p 6822910

2. Frenckellin kalkkiruukki

- **Rauhoitusluokka:** -
- **Kaavamerkintä:** s (suojelualue)
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet – kalkkiruukit
- **Keskikoordinaatti:** i 327199 p 6821716

3. Frenckellin paperitehdas (ent. Kirjastonpuisto)

- **Rauhoitusluokka:** 2
- **Kaavamerkintä:** SM
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet – paperiruukit
- **Keskikoordinaatit:** i 327667 p 6822697

Sisältää alakohteet:

Frenckellin koskisiipi (ent. Frenckellin patomuuri)

- **Rauhoitusluokka:** -
- **Kaavamerkintä:** s (suojelualue)
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet
- **Keskikoordinaatit:** i 327661 p 6822826

Frenckellin massahiomo

- **Rauhoitusluokka:** 2
- **Kaavamerkintä:** SM
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet – paperiruukit
- **Keskikoordinaatti:** i 327789 p 6822694

Frenckellin sisäpiha

- **Rauhoitusluokka:** -
- **Kaavamerkintä:** s (suojelualue)
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet – paperiruukit
- **Keskikoordinaatit:** i 327621 p 6822808

Frenckellin teollisuuspiha

- **Rauhoitusluokka:** 2
- **Kaavamerkintä:** SM
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut

- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet – ratapohjat
- **Keskikoordinaatit:** i 327660 p 6822688

4. Kapakan torppa

- **Rauhoitusluokka:** 3
- **Tuhoutunut – ei muinaisjäännös**
- **Ajoitus:** 1700-luku
- **Muinaisjäännöstyyppi:** työ- ja valmistuspaikat – kestikievarit
- **Keskikoordinaatit:** i 327887 p 6822650

5. Kruununpolttimo

- **Rauhoitusluokka:** 3
- **Tuhoutunut – ei muinaisjäännös**
- **Ajoitus:** 1700–1800-luvut
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet – manufaktuurit
- **Keskikoordinaatit:** i 327371 p 6823114

6. Lapinniemen puuvillatehdas

- **Rauhoitusluokka:** 3
- **Tuhoutunut – ei muinaisjäännös**
- **Ajoitus:** 1900-luku
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet
- **Keskikoordinaatit:** i 328244 p 6824011

7. Lappi

- **Rauhoitusluokka:** 2
- **Kaavamerkintä:** SM
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut
- **Muinaisjäännöstyyppi:** raaka-aineen hankintapaikat – louhokset
- **Keskikoordinaatit:** i 328928 p 6823743

8. Lundahlin tiiliruukki

- **Rauhoitusluokka:** -
- **Kaavamerkintä:** s (suojelualue)
- **Ajoitus:** 1800-luku
- **Muinaisjäännöstyyppi:** työ- ja valmistuspaikat – tiiliruukit
- **Keskikoordinaatit:** i 327700 p 6822288

9. Lääkemylly ("medicinal qvarn")

- **Rauhoitusluokka:** 3
- **Tuhoutunut – ei muinaisjäännös**
- **Ajoitus:** 1800-luvun alku
- **Muinaisjäännöstyyppi:** työ- ja valmistuspaikat – vesimyllyt
- **Keskikoordinaatit:** i 327730 p 6822576

10. Naistenlahden höyrysaha

- **Rauhoitusluokka:** 3
- **Tuhoutunut – ei muinaisjäännös**
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet
- **Keskikoordinaatti:** i 328461 p 6823594

11. Nalkalan tiiliruukki

- **Rauhoitusluokka:** -
- **Kaavamerkintä:** s (suojelualue)

- **Ajoitus:** 1700-luvun loppu, 1800-luku
- **Muinaisjäännöstyyppi:** työ- ja valmistuspaikat – tiiliruukit
- **Keskikoordinaatit:** i 327376 p 6822012

12. Nalkan torppa

- **Rauhoitusluokka:** 3
- **Tuhoutunut – ei muinaisjäännös**
- **Ajoitus:** 1700-luku
- **Muinaisjäännöstyyppi:** asuinpaikat – torpat
- **Keskikoordinaatit:** i 327298 p 6822749

13. Näsijärven panimo

- **Rauhoitusluokka:** 2
- **Kaavamerkintä:** SM
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet
- **Keskikoordinaatit:** i 326528 p 6823407

14. Onkiniemen panimo

- **Rauhoitusluokka:** 2
- **Kaavamerkintä:** SM
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet
- **Keskikoordinaatit:** i 326340 p 6823302

15. Pyynikin kirkkopuisto

- **Rauhoitusluokka:** 2
- **Kaavamerkintä:** SM
- **Ajoitus:** 1700–1800-luvut
- **Muinaisjäännöstyyppi:** hautapaikat – hautausmaat
- **Keskikoordinaatit:** i 326811 p 6822473

16. Ratinanniemen teollisuusalue

- **Rauhoitusluokka:** -
- **Kaavamerkintä:** s (suojelualue)
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet
- **Keskikoordinaatit:** i 327518 p 6821911

17. Santalahden panimo

- **Rauhoitusluokka:** 3
- **Tuhoutunut – ei muinaisjäännös**
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet
- **Keskikoordinaatit:** i 326160 p 6823143

18. Särkänsaaren höyrysaha

- **Rauhoitusluokka:** 3
- **Tuhoutunut – ei muinaisjäännös**
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet
- **Keskikoordinaatit:** i 326990 p 6823518

19. Tammerkoski (Koski)

- **Rauhoitusluokka:** -
- **Kaavamerkintä:** s (suojelualue)
 - o *Tammerkosken kylä ja kartano* (keskiaika–1700-luku)
 - o *Tammerkosken markkinapaikka* (1600–1700-luvut)
- **Ajoitus:** keskiaika–1700-luvut
- **Muinaisjäännöstyyppi:** muinaisjäännösryhmät – markkinapaikat, kyläpaikat, kartanot
- **Keskikoordinaatit:** i 327632 p 6822588

20. Tammerkoski 1 (ent. Koskenpohja 1)

- **Rauhoitusluokka:** -
- **Kaavamerkintä:** s (suojeltava rakenne)
- **Ajoitus:** 1800-luku?
- **Vedenalaiskohde**
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet
- **Keskikoordinaatit:** i 327709 p 6822840

21. Tammerkoski 2 (ent. Koskenpohja 2)

- **Rauhoitusluokka:** -
- **Kaavamerkintä:** -
- ***Ei suojeltava kohde***
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut?
- **Vedenalaiskohde**
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet
- **Keskikoordinaatit:** i 327733 p 6822885

22. Tammerkoski 3 (ent. Koskenpohja 3)

- **Rauhoitusluokka:** -
- **Kaavamerkintä:** s (suojeltava rakenne)
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut
- **Vedenalaiskohde**
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet - paperiruukit
- **Keskikoordinaatit:** i 327680 p 6822918

23. Tammerkoski 4 (ent. Koskenpohja 4)

- **Rauhoitusluokka:** -
- **Kaavamerkintä:** s (suojeltava rakenne)
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut
- **Vedenalaiskohde**
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet - paperiruukit
- **Keskikoordinaatit:** i 327718 p 6822738

24. Tammerkoski 5 (ent. Koskenpohja 5)

- **Rauhoitusluokka:** -
- **Kaavamerkintä:** -
- ***Ei suojeltava kohde***
- **Vedenalaiskohde**
- **Ajoitus:** 1900-luku
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet

25. Tammerkoski 6 (ent. Koskenpohja 6)

- **Rauhoitusluokka:** -
- **Kaavamerkintä:** -
- ***Ei suojeltava kohde***
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut

- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet
- **Keskikoordinaatit:** i 327828 p 6822442

26. Tammerkoski 7 (ent. Koskenpohja 7)

- **Rauhoitusluokka:** -
- **Kaavamerkintä:** -
- **Ei suojeltava kohde**
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet
- **Keskikoordinaatit:** i 327802 p 6822425

27. Tammerkoski 8 (ent. Koskenpohja 8)

- **Rauhoitusluokka:** -
- **Kaavamerkintä:** s (suojeltava rakenne)
- **Ajoitus:** 1800–luku
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet
- **Keskikoordinaatit:** i 327786 p 6822455

28. Tammerkoski 9 (ent. Koskenpohja 9)

- **Rauhoitusluokka:** 2
- **Kaavamerkintä:** SM
- **Ajoitus:** 1800–luku
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet
- **Keskikoordinaatit:** i 327789 p 6822368

29. Tammerkoski 10 (ent. Koskenpohja 10)

- **Rauhoitusluokka:** -
- **Kaavamerkintä:** -
- **Ei suojeltava kohde**
- **Ajoitus:** 1800-luku?
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet
- **Keskikoordinaatit:** i 327755 p 6822532

30. Tampella

- **Rauhoitusluokka:** -
- **Kaavamerkintä:** s (suojelualue)
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet
- **Keskikoordinaatit:** i 327593 p 6823161

31. Tampellan masuuni

- **Rauhoitusluokka:** 2
- **Kaavamerkintä:** SM
- **Ajoitus:** 1800-luku
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet – masuunit
- **Keskikoordinaatit:** i 327571 p 6823151

32. Tampereen höyrypolttimo

- **Rauhoitusluokka:** -
- **Kaavamerkintä:** s (suojelualue)
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet
- **Keskikoordinaatit:** i 327248 p 6823338

33. Verkatehdas

- **Rauhoitusluokka:** -
- **Kaavamerkintä:** s (suojelualue)
- **Ajoitus:** 1800–1900-luvut
- **Muinaisjäännöstyyppi:** teollisuuskohteet
- **Keskikoordinaatit:** i 327836 p 6822340

34. Viinikan tiilitehdas

- **Rauhoitusluokka:** 3
- **Tuhoutunut – ei muinaisjäännös**
- **Ajoitus:** 1800-luku
- **Muinaisjäännöstyyppi:** työ- ja valmistuspaikat – tiiliruukit
- **Keskikoordinaatit:** i 328051 p 6821753

TAMPEREEN KESKUSTAN ARKEOLOGINEN OSAYLEISKAAVAINVENTOINTI 2014
KARTTALIITE

Tutkimusalueen rajat ja tutkimuskohteiden viitteelliset sijainnit

Inventointialueen rajat

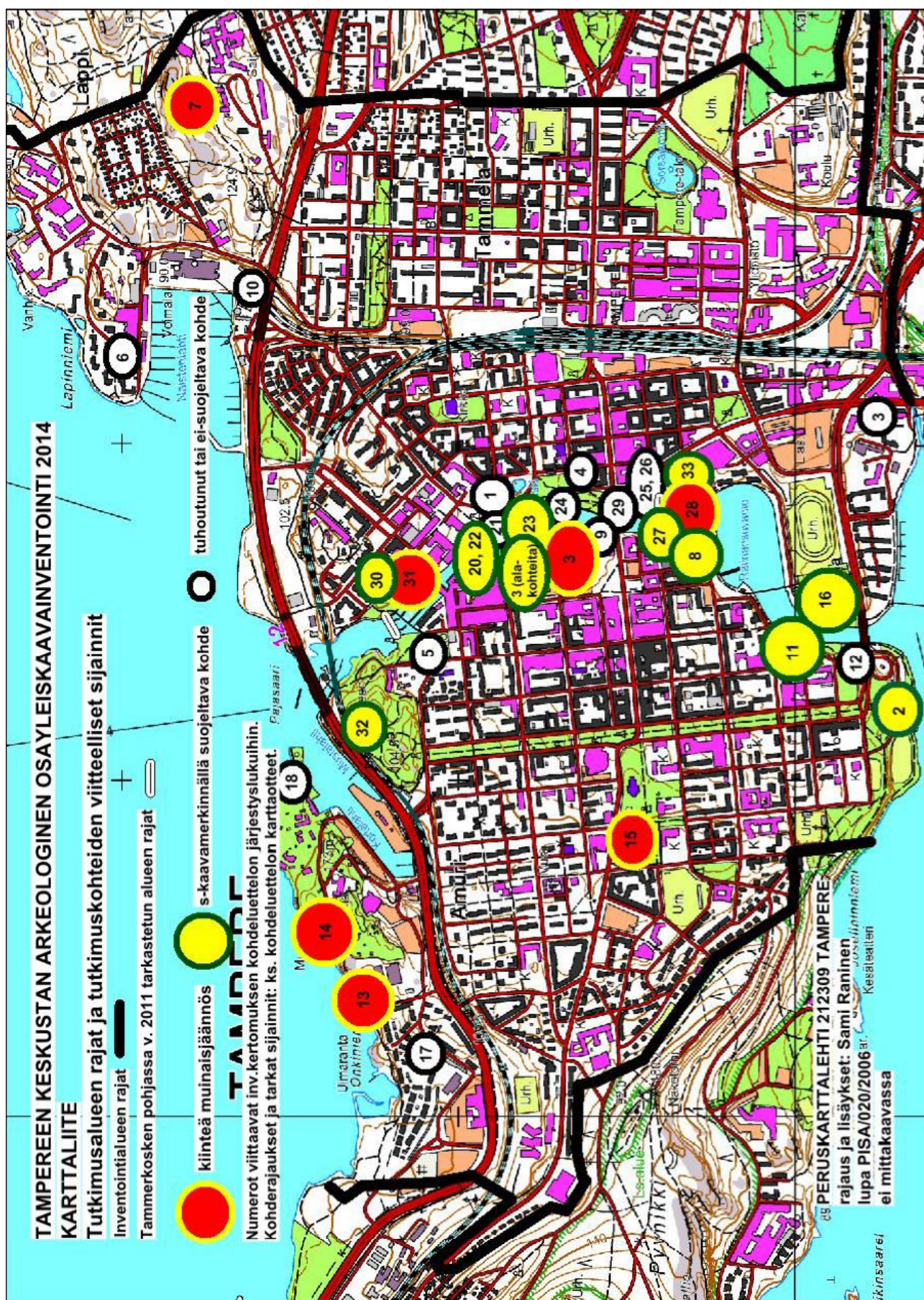
Tammerkosken pohjassa v. 2011 tarkastetun alueen rajat

kiinteä mainisjännös

s-ka

aaavamerkinnällä suojeltava kohde

Numerot viittaavat inv.kertomuksen kohdeluettelon järjestyslukuuihin.
Kohderajaukset ja tarkat sijainnit: ks. kohdeluettelon karttaotteet.

PERUSKARTTALEHTI 212309 TAMPERE